

Si si komplejni

Klapplekar och globalisering på 1980-talets svenska skolgårdar

Owe Ronström

På 1980-talet klappades det och sjöngs på svenska skolgårdar som aldrig förr – eller senare. I den här artikeln ska jag diskutera några aspekter på lek och lekande med utgångspunkt från några klapplekar med roliga, obegripliga ord och spännande rytmer som spreds över Sverige med vindens hastighet i början av 1980-talet. Inledningsvis presenterar jag en översikt av vad jag fann under mina fältarbeten på mellansvenska skolgårdar mellan 1981 och 1987.¹ Därefter diskuterar jag mer ingående några av de klapplekar jag fann. Till slut försöker jag besvara frågan hur det kommer sig att klapplekarna spreds så snabbt över Sveriges skolgårdar. Svaret landar i en diskussion om kontinuitet och förändring, om globalisering, och om vilket utrymme det finns för lek och kreativitet i barns världar.

Skolgårdslek

Vad leks på 1980-talet på svenska skolgårdar? Det korta svaret är att många av lekarna är desamma som barnens föräldrar och mor- och farföräldrar lekte. Pojkar spelar fotboll, ishockey och innebandy, de jagar varandra, slåss och spelar kula. Flickor hoppar hage, rep och twist, gungar, leker sånglekar, kastar boll och ritar. Tillsammans leker pojkar och flickor kull, en av de allra äldsta lekar vi känner till, som finns i oändliga versioner (tafatt, datten, basken osv.). De tävlar i bollekar som ”nigger”, ”kingen”, eller smyger på varandra, fritt eller i bunden form, som i ”tomtesmyg”.

En del sjungande förekommer också, men mitt intryck är att de sånger som sjungs sepa-

rat, utan tillhörande lekar, är få. Oftast sjungs de av de lite äldre barnen. Vanligast är korta ramsor, schlagermelodier, slagdängor och andra sånger från vuxenvärlden, dessutom sånger med hemska, absurda eller ”snuskiga” texter. Vanliga är till exempel ”I en sal på lasaret”, ”I Kinamockaskogen”, ”Jag var kapten serru serru” och ”Faderittan (Amanda, Kalle Anka osv.) satt på taket...”.² Inte ovanligt är att sångerna får nya ord under själva sjungandet. Under ett besök i Engelbrektskolan i Arboga i mars 1983 träffade jag ett trettiotal mellanstadieflickor som satt på ett räck i anslutning till skolans gymnastiksal och sjöng. När de fick syn på mig övergick sången till lustfyllt skrikande och jag kunde inte undgå att tolka orden som en ironisk kommentar från dem till mig, om en väsentlig skillnad mellan dem som unga flickor och mig som vuxen man:

En del tidigare vanliga lekar har försvunnit, det gäller inte minst sånglekar. Två av dem leks ännu på svenska skolgårdar, ”Bro, bro breja” och ”Vi komma ifrån rian ra”, men de flesta andra ur den tidigare så rika sångleksrepertoaren verkar vara borta.³ Men så finns det också en hel del nyare lekar, varav inte så få åtminstone till en början är svåra att förstå och fördra för de vuxna, såsom pojkars dataspel och karateslagsmål, och flickors Abbashower. Lättare att förstå och fördra är då några av de allra vanligaste skolgårdslekarna bland

flickor på 1980-talet, hoppa rep, twistband och klapplekar.

Hoppa rep

Överallt på de skolgårdar jag besökt hoppar flickor rep. De hoppar med korta rep, ensamma eller två och två, men oftare ”långrep” i stora grupper, som också kan inkludera pojkar. Att hoppa rep är känt åtminstone sedan 1800-talets början. Det finns en del som talar för att leken är äldre än så, till exempel så omtalas rephoppning som en gammal lek i en engelsk källa från 1845.⁴ Hur gammal vet ingen, men bland de ca 80 lekarna på Pieter Bruegel den äldres berömda målning ”Lek” från 1560 finns den i alla fall inte med.⁵

Under 1800-talet träffar vi på rephoppning som individuell prestationslek för pojkar och som träningsredskap, något som levt kvar särskilt i samband med boxning. Vid sekelskiftet började också flickor hoppa och då övergav pojkarna snart hopprenen.⁶ På enstaka ställen i USA hoppade pojkar rep in på 1920-talet, men i huvudsak har hoppandet under 1900-talet varit en kvinnlig aktivitet.⁷ Den nyzeeländske lekforsaren Brian Sutton-Smith (1959) finner en rad förklaringar till detta rephoppandets ”könsbyte”: en allt snabbare urbanisering, nya slags kläder för flickor som möjliggjorde rephoppning, nya och förbättrade skolgårdar, särskilda lekplatser, gator och gränder med ytor som gjorda för att hoppa rep och barn som på grund av skolplikt och arbetande föräldrar kom att tillbringa alltmer tid på dessa skolgårdar, lekplatser och gator.

Roger Abrahams, amerikansk folklorist, menar att hoppren i grunden är ett modernt urbant fenomen och att dess popularitet har att göra med en omfattande förändring i synen på flickors beteende och lekvanor. I början av 1900-talet försökte man uppmuntra flickor att leka mer fysiskt aktivt, vilket gjorde nya slags lekar acceptabla: ”It is clear that along with the movement to the cities there occurred a drift from ritual-like play such as singing

games to activity that emphasizes the play process and individual adaptness in movement.” I de flesta sånglekar, fortsätter han, ligger fokus på det dramatiska och upprepningen av lekens grundläggande handling. I rephoppning och andra, nyare aktiviteter, ligger istället tonvikten vid rörlighet: ”This may reflect a changing attitude toward movement in general, for agility and gracefulness have attained high value for girls (...).” Att flickor började hoppa rep kan alltså bero på kortare kjolar, nya lekplatser på gator och skolgårdar, men också på en förändring i själva lekan, ”from dramatic enactment to skill activity” (Abrahams 1969:xviiif).

Det är i samband med ”könsbytet” som de rytmiska ramsor som sedan dess ackompanjerat det mesta hoppandet dyker upp.⁸ Ett av de äldsta beläggen finns i en amerikansk samling från 1886.⁹ I Sverige finns hopprensramsor belagda åtminstone sedan 1930-talet.¹⁰ Många av dem är gamla, tidigare använda i sånglekar, som räkneramsor eller magiska besvärjelser, till exempel för att ta reda på vem som ska bli ens make eller hur många barn man ska få. Deras ålder är också en förklaring till att de ramsor som upptecknats i Sverige även kan påträffas i en eller annan variant över stora delar av Europa och USA.¹¹

I Sverige är de som hoppar mest och bäst flickor i andra till sjätte klass, mellan 9 och 13 år. Rephoppandet är knutet till två viktiga cykler i deras värld, skolan och årstiderna. Tillsammans med till exempel kulspele och fotboll är det ett klassiskt vårtecken, som sedan med avtagande intensitet pågår till sommarlovet. På hösten tas det upp igen, för att klinga av med ökande höstregn och vinterkyla. I den engelskspråkiga världen är det flickor mellan 6 och 13 år som hoppar mest och bäst, men där är rephoppandet istället flickornas viktigaste vinterlek.¹²

Hopprenslekar kännetecknas precis som de flesta lekar både av kontinuitet och förändring. De består alla av ett ganska litet antal

motiv, ibland med olika namn som 'hopp', 'kryss', 'springa igenom', som kombineras till "turer", som sätts samman på idel nya sätt och får namn som Pariserhjulet, Bondtolva, Klockan, Tie-smyg, Fjärilen och Telefonen. "Det är nypåhittat", sa flickorna i fjärdeklass i Mariaskolan i Fagersta om den nya favorit de fått i mars 1983, "3-5". Två flickor vevar långrep, medan de andra hoppar tre hopp, väntar fyra slag, hoppar fem hopp, väntar fyra slag.

En lek som kombinerar några särskilt vanliga motiv och turer är "Min man", eller "Alfabetet" som den också kallas.¹³ I Stavsjö skola, Södermanland, spelade jag i april 1981 in en variant. Två flickor vevar och en tredje hoppar in. Efter tre varv vevar flickorna "blix", två varv för varje hopp, samtidigt som de rabblar alfabetet, en bokstav per varv. Den bokstav som den hoppande flickan "fastnar" på (t.ex. D) blir utgångspunkt för nästa fas, där hon snabbt ska finna ett antal ord på denna bokstav medan hon hoppar till följande ramsa: "Min man heter (Daniel), själv heter jag (Dora). Vi bor i (Disneyland). Där säljer vi (domkrafter). (Daniel, Daniel) älskar du mig? Svara ärligt ja eller nej!" Nu vevas återigen blix och slagen räknas: ja, nej, ja, nej och så vidare.

Till hoppprepsramorna finns oftast inga melodier. Inte desto mindre kan man urskilja en tydlig melodisk linje i nästan alla ramsor, i gränslandet mellan tal och sång. Orden, särskilt vokalerna, utgör utgångspunkten för tonhöjderna i dessa talsångsramsor. I mars 1981 spelade jag in några flickor i tredje klass i en skola i Eskilstuna som till sitt långrepshoppande reciterade:

Eng - el - ska Kal - le hoppar ett ben, ett ben. Eng - el - ska Kal - le hoppar två ben, två ben.

Eng - el - ska Kal - le hoppar tre ben, tre ben. Eng - el - ska Kal - le hoppar fy - ra ben, fy - ra ben. Eng - el - ska Kal - le hoppar ut!

"Engelska Kalle" är en version av en av de allra vanligaste amerikanska hoppprepslekarna,

"Teddy bear goes one foot, one foot, Teddy Bear goes two feet, two feet" och så vidare.¹⁴ I en landsomfattande enkät i tidningen Land, som Bengt af Klintberg genomförde 1980, var Engelska Kalle (eller Engelska teddybjörnen, Engelska nallen, Engelska björnen, Engelska bamse, Åsa-Nisse osv.) den populäraste av alla hoppprepslekar på svenska skolgårdar. Den näst vanligaste var "Nalle Puh" eller "Amse Bamse", som spreds i Sverige redan från 1950-talet. Också den är en version av en av de vanligaste amerikanska hoppprepslekarna, "Teddy Bear, Teddy Bear turn around, Teddy Bear, Teddy Bear touch the ground".¹⁵

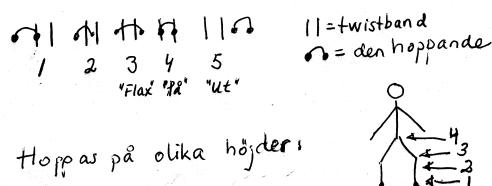
Hoppa twist

Ingen vet säkert när twistbandslekar dök upp på svenska skolgårdar. En gissning är 1960-talet, vi hittar dem i alla fall på skolgårdar i Oslo vid 60-talets början.¹⁶ Precis som hoppprepslekarna är twistband en favorit bland flickorna, men också pojkarna deltar ibland. Precis som hopprep är twistband ett säkert vårtecken. Twistbandslekar består av ett antal ofta mycket invecklade hoppmönster eller "turer" som utförs under stor koncentration, för det mesta av en i taget. Hoppandet uppvisar släktskap med pojkarnas rephoppande under 1800-talet, i betoningen av individuell skicklighet och kroppsliga prestationer.

Ramsor som i hoppprepslekarna förekommer sällan, kanske för att de inte behövs som hjälp att koordinera flera lekandes rörelser. Att hoppa twist är individuell färdighetsträning på hög nivå. Det gäller inte bara att hoppa rätt och minnas de olika turerna, det gäller också att se vilka möjligheter till nya kombinationer som ges av de beståndsdelar man har till hands. Turerna har ofta namn, som "på", "i", "flax", "ut", "badkar", "strut", eller så uppkallas de helt enkelt efter sin skapare, "Anna" eller "Lisa".¹⁷

Som så många andra lekformer är twistbandshoppandet samtidigt starkt bundet och improviserat. Reglerna bestäms inte sällan i

stunden, sista ordet har ofta ägaren av twistbandet.¹⁸ Flickorna använder sig produktivt av ett antal turer, ofta 10–15 stycken, som de ständigt varierar och sätter samman på idel nya sätt. Så här hoppade flickor i klass fem på Engelbrektskolan i Arboga ”Bambi” i mars 1983:

Klapplekar

Klapplekar är på 1980-talet mycket vanliga på skolgårdarna runt om i landet. Att två och två klappa händer och knän rytmiskt i olika mönster är inget nytt fenomen. Erik Kaas Nielsen har funnit ett danskt belägg från 1875¹⁹, och några till finns i en samling lekar från Londons gator publicerad 1916.²⁰ Men då var det mesta klappandet en lek mellan en vuxen och ett barn i familjekretsen. Några tillhörande sånger finns bevarade, men det mesta klappandet tycks ha pågått utan ackompanjemang av ord och ton.

Under 1950-talet började en ny typ av klapplekar spridas över världen. Exakt när, varifrån eller hur det gick till är okänt. Till Norden kom klapplekarna under 1960-talet, tidigast kanske till Danmark. Därifrån finns i alla fall belägg från tidigt 1960-tal. Vid slutet av samma decennium lektes de över hela Danmark och några år senare gick en omfattande klappleksvåg över landet, som vid mitten av 1980-talet ännu inte hade kulminerat.²¹ Till Norge och Sverige tycks de ha kommit något senare. I Åse Enerstvedts (1971) omfattande undersökning av barns lekvanor i Oslo vid slutet av 1960-talet finns inga klapplekar, men såväl svenska som norska belägg finns från slutet av 1970-talet.

Dessa nya klapplekar är av två slag. I den ena, som företrädesvis leks av flickor i mellan-

stadieåldern, står man två och två, vända mot varandra, och utför med händerna komplicerade rytmiska mönster genom att kombinera klappar mot sina egna och den andres handflator, klappar mot kroppen, rörelser i luften och olika sätt att fatta varandras händer. I den andra, som också kan inkludera pojkar, står man i ring, sjunger en sång och ska till sångens rytm ”skicka en klapp” från handflata till handflata. Den som får klappen när sången tar slut åker ut, men om man är snabb och lyckas dra undan handen så åker istället den som försökte träffa ut. När bara två återstår kan man antingen fortsätta leken på två, övergå till en form av dragkamp, eller ta varandra i handen och försöka få den andre ur balans.

På många sätt avviker de nya klapplekarna från de gamla: de utförs på skolgårdar, av flickor i samma ålder; de sprids horisontellt, från barn till barn utan vuxnas inblandning; klappandet har flera motiv, flera och mer komplicerade turer;²² de utförs till melodier med annan karaktär än äldre sånglekar och orden är för det mesta helt obegripliga. Ta till exempel den här, upptecknad efter en 11-årig flicka på Södermalm i Stockholm i december 1980:

Säkert är att just obegripligheten inte utgör något problem. Tvärtom, ordens magi är en källa till stor förnöjelse. I de klapplekar jag upptecknade från flickor på skolgårdar på 1980-talet fångades jag av lekarnas mystiska, nästan magiska språk, med förvrängda stavelser och förvildade meningar. Lekarna har tydligen haft samma effekt på mig som på barnen – efter att ha hört dem en gång glömmer jag dem aldrig!

Nej, man behöver verkligen inte alls tänka på orden för att ha roligt med dem. Men om man nu ändå gör det, som vuxen och tränad i att se orden som bärare av semantisk mening,

då kan man inte bli annat än konsternerad! Vad betyder det? Är det förvrängningar av en gång fullt begripliga språkliga meddelanden? Eller har det aldrig funnits någon mening att söka, utöver ordens egen ljudmagi? Vad är det för lekar egentligen? Varifrån kommer de? I 2000-talets normalitetslogi utövar sådana frågor om ursprung och spridning ingen större lockelse. Inspiration att ändå gå vidare fick jag av några arbeten av Lotten Gustafsson Reinius om föremål från Kongo i svenska museimagasin. Med utgångspunkt från ett resonemang hos Roland Barthes, resonerar hon kring ”punctum”, den punkt där det vanemässiga studiet av något bryts av något som sticker ut:

Ordet spelar på latinets dubbeltydighet: punctum syftar både på en punkt i den större helheten och på ett penetrerande och sårande stick (...). Någoting träder plötsligt fram ur bilden, sticker av, provocerar och fascinerar, nästan som om det insisterade på något.

Barthes poäng, som Gustafsson Reinius arbeten väl illustrerar, är att punctum innebär en fruktbar analytisk impuls:

Man kan förstås bortse ifrån vad som stör den tillfälliga ordningen: så gör man väl oftast med sådant som spökar. Går man den motsatta vägen, och utgår ifrån det avvikande och subjektivt pockande, väntar en annan möjlighet: en ingång till de underliggande grammatiker som döljs av den uppenbara ordningen (Gustafsson Reinius 2008:27).

Som just ett sådant punctum, pockande på uppmärksamhet, uppfattar jag dessa klapplekar med sina märkliga ord.

So makaroni

Så sjöng fem mellanstadieflickor i Stavsjö skola i för mig i april 1981. Några av flickorna hade stött på klappleken, fast i en annan

version, på ett ridläger sommaren 1980. Den här versionen hade de lärt samma höst av en kamrat från Kroked. De står i ring och skickar runt en klapp på fjärdedelarna. Den som ”har den” när man har nått ”three!” åker ut. Sången är lätt att lära sig, leken är spännande och orden – orden är kittlande och fascinerande i sin obegriplighet.

So makaroni var kanske den mest spridda klappleken i Sverige under 1980-talet. Som vi sett finns inga belägg av klapplekar av det här slaget i Sverige förrän på 1970-talet. Genom utgivningen 1982 av LP-skivan ”So Makaroni. Levande barntradition i Sverige” blev den något av en symbol för de nya klapplekarna som då spreds över landet.²³ Säkert ligger en del av förklaringen till att den blev så populär och spreds så snabbt just i de spännande orden. Orden är ackompanjerande rytmiska ljud som man inte behöver tänka så mycket på, man kan istället koncentrera sig på själva leken.

En mängd varianter uppstod snabbt. En av dem är ”San Makadam so färy”, som jag tecknade ner efter fem flickor i Balingsta i Uppland i februari 1984. Likheter är omisskännliga, trots att både orden och melodin är annorlunda.

Danmarks store kännare av barnens lekar, visor och ramsor, Erik Kaas Nielsen, träffade på leken i sin skola i Köpenhamn 1985. Bengt Martinsson, folklöreintresserad mellanstadie lärare i Gällivare, hörde den bland sina elever vid samma tid och folkloristen Christer Dominder i Norrköping berättade att han i mitten av 1980-talet träffat på en version av leken på Kreta.²⁴ Själv stötte jag på den under en vistelse i Svenska Athen-institutets gästhem för svenska kulturarbetare och deras familjer, i Kavalla i norra Grekland 1983. Barn i 8–10-årsåldern hade ställt upp sig i ring på

gatan utanför mitt fönster och lekte ”So makaroni” i en version identisk med den jag funnit allmänt i svang i Stockholmstrakten något år tidigare. Naturligtvis frågade jag dem var de lärt leken. ”Av en svensk flicka som bodde i det där huset förra sommaren!” Också i Ungern fann jag leken. Den här versionen lärde mig 13-åriga Edith Felföldi, från byn Deszk utanför Szeged i södra Ungern, i augusti 1988:

Överallt har orden uppfattats som obegripliga och leken som ny och spännande. Varifrån den kommer och hur den spridits kommer vi kanske aldrig att få veta. Kanske är det heller inte så intressant som det faktum att leken nådde så stor spridning på så kort tid.

En pompi kolonasta, A kolla kolla och

Tjing tjang tjong!

Om man alltså får lust att fundera på lekars ursprung och vad orden kan tänkas betyda, då ger mina exempel fullt upp för ett bra tag framöver. Ta till exempel följande lilla ramsa, upptecknad i Enskede Gård i Stockholm 1987, efter två flickor och en pojke i åldrarna 7–10 år, till en klapplek av samma slag som So makaroni.²⁵

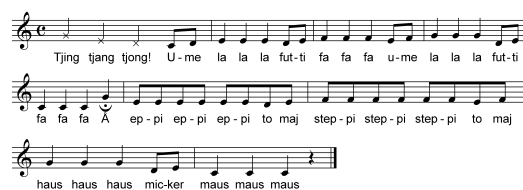
Den märkliga ramsan är känd från många håll. Flera uppteckningar och varianter finns från Danmark och Tyskland, där den blivit mycket populär. I den tyska upplagan av Wikipedia har den anonyme författaren under ’Klatschspiel’ skrivit (i oktober 2008): ”Ein bekanntes Klatschspiel ist beispielsweise ’Em pom pie’.”²⁶ Lagg märke till den överstigande kvarten i andra halvan, som starkt minner om

folklig musikpraxis i Slovakien och västra Ukraina.

Eller ta följande ramsa, upptecknad efter flickor i andra klass i Slottsskolan i Eskilstuna, mars 1981:

Vad är det de sjunger? Språkljuden leder tankarna närmast till Spanien eller Italien, kanske för likheten med spanskans ’mañana’?²⁷ Ett tredje exempel, också det en klapplek upptecknad vid samma tillfälle:²⁸

Här är det inte svårt att uppfatta ett anglosaxiskt ursprung: ”ume la” var kanske från början ”Oh my love” och ”eppi, eppi, eppi” antagligen ”happy, happy, happy”. Säkert är det en engelsk eller amerikansk visa som fått en delvis ny och kanske därför mer spännande språklig dräkt.

Si si komplejni

Påtagligt många klapplekar har just ett dunkelt men otvivelaktigt anglosaxiskt förflutet. En av de klapplekar som i Sverige fått behålla särskilt mycket av de engelska språkljuden är ”Si si komplejni”, som sjöngs så här av Maria och Jenny i Jönäkers skola i Södermanland i april 1981:²⁹

Den här leken, på omiskännlig svengelska, blev på 1980-talet mycket spridd i Sverige.

Flickorna i Jönåker hade lärt den av Marias storasyster i femte klass och de menade att det var en sjätteklassare som först lärde ut den. Erik Kaas Nielsen skriver i ett brev 1985 att han ännu inte mött denna lek i Danmark, men att han hittat den i tre olika amerikanska samlingar av barnlekar.³⁰ Av det kan slutsatsen dras att leken var känd i USA och Kanada åtminstone från 1963, då den nedtecknades av folkloristen Edith Fowke.³¹ En version som mycket påminner om den ovan har publicerats i en utgåva från Texas 1978.³²

Flera spår leder till USA. Vid ett besök på Kapellsbergs folkhögskola 1985 träffade jag en musikhandledare som när han hörde sången "Si si komplejni" plötsligt mindes en av de lekar han lekt som barn i Kalifornien: "Sissy come play me", mer mindes han inte. Den amerikanska musiketnologen Carol Merrill-Mirsky berättade på en musikforskarkongress i Stockholm 1985 att "Say say oh playmate" är en av de vanligaste och mest omtyckta klapplekarna bland småskolebarn i Los Angeles, och det oavsett deras språk och kulturbakgrund.³³ Hon fann den bland koreanska, svarta, mexikanska och euro-amerikanska barn, här i en version upptecknad på en skolgård i Los Angeles 1984.

Fig. 10-1 shows a musical score for the song "Say say Oh rain-bow come out and play with door and bring your jol-ly friends climb up my ap-ple-tree Slide down my rain-bow in-to my cel-lar door and we'll be jol-ly friends for ev-er more, one two three four!". The score is written in G major and 4/4 time, featuring a simple melody with lyrics in Swedish. The lyrics are: "Say say Oh rain-bow come out and play with door and bring your jol-ly friends climb up my ap-ple-tree Slide down my rain-bow in-to my cel-lar door and we'll be jol-ly friends for ev-er more, one two three four!".

Carol Merrill-Mirsky berättade att leken måste vara minst 30 år gammal, för hon hade själv lekt den när hon var liten, i mitten av 1950-talet, fast med "rain barrel" istället för "rainbow". Uttrycket "jolly friends" fick henne och hennes kamrater att misstänka att sången var engelsk, berättade hon vidare. Mycket riktigt finns det också en engelsk förlaga, den kända engelska visan "Playmates", komponerad av Saxie Dowell 1940.³⁴

Anne Diana

En av de första klapplekar med underliga ord som spreds i Sverige från mitten av 1970-talet var Anne Diana (eller Anne Liane)³⁵, här i en version efter fem flickor i klass två i Slottsskolan i Eskilstuna, mars 1981.

Fig. 10-2 shows a musical score for the song "Anne Diana". The score is written in G major and 4/4 time, featuring a simple melody with lyrics in Swedish. The lyrics are: "An-ne Di-a-na An-ne pat-si bom bom bom An-ne pat-si maj dar ling An-ne pat-si maj dar-ling lav får ju lav får mi An-ne Di-a-na si si!".

Också här finns tydliga spår av engelska. Men vad betyder det? Just i det här fallet får vi hjälp av två inspelningar, den ena gjord av den norska folkloristen Berit Østberg på besök i engelska Leeds 1973, den andra av den engelska folkmusikforskaren Jane A. Hubbard i byn Birdsedge, West Yorkshire, i början av 1980:³⁶

Under the branches, under the tree tra-la-la
true love for you my darling. True love for me
And when we marry, we're a reg'lar family
With a boy for you. and a girl for me
Ay fiddli bom-bom, bom-bom.

Under the bramble bushes, down by the sea, bum, bum, bum.
True love to you my darling, true love to me, bum, bum, bum.
When we get married we raise a family.
A girl for you, a boy for me,
Darumde dum dum, bum bum.

Här har vi ett av de få fall där man kan spåra en direkt förlaga som gör de egendomliga orden begripliga igen. Det är inte svårt att tänka sig att de engelska versionerna har gett upphov till de svenska versionerna. Men på vilka vägar har sånger och lekar som de här i så fall spridits? Ett svar kom från Bengt Martinsson, som skrev: "Den 'modernare' vågen av klapplekar kom hit upp till Gällivare HT -81. Några flickor i min klass hade varit på ridläger i Umeå under sommaren och hade lärt sig ett flertal klapplekar."³⁷ Lekarna de lärt var just

”Sun makadam to fairy”, ”Sissy lady”, ”Anne Liane” och några till. Bengt Martinsson berättar att han faktiskt väntat på att lekarna skulle dyka upp, för redan 1979 hade han sett dessa och andra liknande lekar på video, inspelade bland danska skolbarn. ”Trenden var då att de var på väg norrut och så småningom kom de alltså.”

Flee fly flow

Ett särskilt intressant fall att leka detektiv kring är den lek som jag spelade in bland några flickor i sjätte klass i Stavsjö skola i april 1981.³⁸

The image shows a musical score for the song 'Flee fly flow'. It consists of four staves of music with lyrics written below. The lyrics are: 'Flee fly flee fly flow wes-ta wes-ta ko-me-la ko-me-la ko-me-la wes-ta Oh no-no no-no la wes-ta oh no-no no-no la wes-ta i-ni mi-ni e-sa-mi-ni o-a o-a la-mi-ni i-sa-mi-ni sa-la-mi-ni o-a o-a bi-bi-li-o-den-do-den bob-bob-sjil-jan-dab pshl pshl pshl'.

Barnen som sjöng visste inte säkert var de hade lärt leken eller vem som lärt ut den. Någon hade hört den på tv, en annan sa att den lekts i Stavsjö i många år. Ordens magi och fantastiska lekfullhet, liksom den lilla näst intill penatatoniska mollmelodin fick mig att fundera på var den kan tänkas ha kommit ifrån. Somliga passager fick mig att minnas ”Hottentotternas morgonbön” och ”Gubben Noak på lapska”, som jag själv sjöng och gladades åt på musiktimmen i småskolan i 1960-talets början. Andra passager för tankarna till England och USA. Musikern Oscar Salazar, född i Bolivia och på 1980-talet bosatt i Lund, berättade för mig att han i sin ungdom i Bolivia hört följande ramsa:

Fi, fi fo, chumbalaca chumbalaca chumba la viste /2 ggr
no no no no no la viste /2 ggr
Ena penitesa penitumba la viste /2 ggr
No no no no no la viste, o china bobocherina o china
bubucherina, viste.

Oscar Salazar visste inte vad det var för en ramsa. Han förstod inte orden och han mindes

heller ingen melodi. Ytterligare en pusselbit fick jag av musikhandledarna på Kapellsbergs folkhögskola 1985. De brukade ofta använda leken i sin undervisning, för att den har så fin rytm. Den person som lärt ut leken på skolan sa att leken var ”en indianramsa”, mer visste han inte. Är månne orden begripliga på quechua eller något av de andra inhemska språken i Bolivia? På vilka ödets vägar har leken i så fall färdats innan den nådde Stavsjö i Södermanland?

”Flee, fly, flow”, hade Bengt Martinsson inte stött på bland sina elever i Gällivare. Det hade emellertid Erik Kaas Nielsen i Köpenhamn, som skriver: ”Den genkjendte jeg med det samme, dog er den ikke (hidtil) oplevet som egentlig klappesang, men forekommer i en meget utbredt og populær dansk skolesangbok: ’Kaperskuden og andre folkesange’, ved Per Borgsten, fra 1971”.³⁹ I boken kallas den för ”regnsang fra Sydafrika” under titeln ”Free, fry, fro”. Per Borgsten hade lärt sig sången 1958, av en flicka han undervisat i kör-sång. Denna flicka, Pernille Arntzen, hade lärt den hos ”spejderne”, scouterna. Min inspelning från 1981 och den danska från 1958 samt den svenska från 1981 är mycket lika, nästan identiska, såväl text som melodi. En skillnad är dock att den danska versionen utförs som växelsång mellan en försångare och ”negerkör” (jo, det står så i boken!) och synbarligen utan handklapp, medan den svenska sjöngs unisont till en enkel klappserie.

I Danmark har leken fått spridning via Borgstens skolsångbok och en medföljande kassetinspelning. I Sverige spreds den genom ett avsnitt av tv-serien *Lära för livet*, om en klass i årskurs 9.⁴⁰ Serien visades två gånger 1977 och blev Sveriges genom tiderna mest sedda tv-serie, med 3,5 miljoner tittare.⁴¹ Kan-ske var det från tv-programmet flickorna lärt leken? Eller aktualiserade tv-programmet en nästan glömd lek?

I boken *Cinderella dressed in yella*, av Ian Turner (New York 1972), finns samma lek i

två versioner, upptecknade i Melbourne, Australien, 1964 och 1967. I en av versionerna klappade flickorna på händer och knän, på samma sätt som jag sett flickorna i Sörmland göra. Ian Turners informanter sa att de lärt sig sången ”at guides”, Girl Guides, en motsvarighet till flickscouterna, eller från någon som lärt den där.⁴² Angående lekens ursprung skriver Ian Turner:

The curious mixture of styles certainly suggests a sophisticated adult origin. The text has elements of Southern European, of the traditional ‘eeny meeny’ rhyme, and one of the great contributions made by Louis Armstrong to jazz – ‘scat’. The melody has similar elements.⁴³

Från Silvia Delorenzi-Schenkel i Schweiz, som spelat in sånger bland barn i Grekland, har jag fått en kassettdär ”Flee, fly, flow” finns med. Den spelades in 1978 på ett ”holiday-camp”, för pojkar i åldrarna 11–18 år, i Makedonien, norra Grekland. Pojkarna kom från städer i norra Grekland och från grekiska kolonier i Tyskland, Belgien och Holland. Leken bestod i att ledaren-försångaren visade olika gester som de övriga skulle härma tillsammans med ord och ton, allt ackompanjerat av taktfast handklapp. Silvia Delorenzi-Schenkel skriver: ”For the Greek children these words were no words, but just nonsense syllables!”⁴⁴

En klapplek med nästan samma melodi och med samma växling mellan rytmiskt tal och sång fann Carol Merrill-Mirsky i Los Angeles. Här var orden ”Eeny meeny popsadeeny, oo pop popsadeeny, education, liberation, I love you, tutti frutti”. Den inleddes med ett särskilt populärt klappmotiv som också är vanligt förekommande i Sverige: de båda lekande klappar med en handflata upp och den andra ner.⁴⁵

Vi har alltså kunnat följa ”Flee fly flow” i olika varianter från Sverige till Danmark, Bolivia, Australien, Grekland och USA. Vi har fått veta att den i alla fall kan spåras till 1958 och att det finns ett klart samband mellan flickor (i Grekland pojkar) i mellanstadieåldern och spridning via massmedier och institutioner av

olika slag. Oavsett om det är frågan om en regnsång från Afrika, Latinamerika eller en lek av anglosaxiskt ursprung, så tycks den i alla fall ha uppfattats som ny på 1960- och 70-talen.

Vad klapplekar kan lära oss

Av denna genomgång av klapplekarna kan vi konstatera:

- att deras ursprung är dunkelt, men att flera av dem har ett omisskännligt angloamerikanskt förflutet
- att åtminstone några av dem kan spåras tillbaka till 1950-talet
- att de uppfattats som nya under 1970- och 80-talen såväl av barn som av andra med intresse för barns lekar. Ett särskilt intresse väckte de bland nordiska folklorister och folkmusikforskare i början av 1980-talet, kanske just för att de då sågs som nya⁴⁶
- att de flesta saknar drag som kännetecknar bondesamhällets lektraditioner. Istället pekar de i riktning mot det moderna, urbana och internationella, bland annat genom fler och mer komplicerade klappmotiv, annorlunda melodier och rytmer och märkligt språk
- att det är flickor i 8–13-årsåldern som är introduktörer och flitigaste utövare. Allra populärast tycks klapplekar på 1980-talet vara bland flickor i mellanstadieåldern⁴⁷
- att flickor som ägnar sig åt klapplekar också gärna hoppar rep och twist. Ett skäl kan vara flickors benägenhet att i 8–13-årsåldern utveckla ett mycket aktivt intresse för precis det som dessa lekar kräver, utvecklad motorik, rytmkänsla, samspel, turtagning, förhandling, kort sagt, kroppskontroll och social interaktion
- att lekarna spridits horisontellt, från barn till barn, i huvudsak utan vuxnas inblandning
- att såväl utövande som spridning sker i institutioner speciellt konstruerade och anpassade för barn, som skolor, scoutläger, ridläger.

Lek?

Vad är lek? Svar: En fråga. Varför leker man? För att det är kul. Vad är kul? Ännu en dum fråga. Så där kan man hålla på i en serie av enkla, berättigade frågor, som kräver hopplöst krångliga svar. Lek och kul tillhör de basala mänskliga fenomen som vi har lätt att ägna oss åt, men ack så svårt att tala om. Alla människor leker, men det vi kallar "lekar" knyts särskilt till barn och blir objekt för studier och pedagogisk fostran. Ligger det inte en stor portion ironi i att vuxna akademiker med dödligt allvar kan studera något som barn gör för att ha kul? Och att vi dessutom så ofta missar själva poängen — glädjen, humorn, skrattet! Den finska folkloristen Leea Virtanen pekar på ett av många exempel,

en bok på 650 sidor om barnens beteende i skolan, där humor nämns en enda gång, vrede elva gånger. Ändå är önskan att hitta på spratt och ha roligt kanske den faktor som mest markant skiljer barnens traditionella kultur från de vuxnas.⁴⁸

Så än en gång – vad är det som är så kul? Vad är det i klapplekar som lockar särskilt flickor i mellanstadieåldern? I sig själva är klapplekarna inte bekönda i den meningen att de skulle vara särskilt "feminina" – de kan lika gärna lekas av pojkar. Att pojkar inte så ofta gör det har en hel del att göra med det enkla faktum att klapplekar faktiskt leks mest av flickor. Viktiga samhälleliga gränsdragningar fungerar ofta kontrastivt just på det sättet: när flickor börjar hoppa rep överger pojkarna repen; när vita börjar spela blues söker svarta nya former och skapar rhythm & blues och soul;⁴⁹ när medelålders börjar klä sig som ungdomar och lyssna på "ung musik" uppstår nya och mer "extrema" ungdomsstilar som punk, hip-hop och så vidare. I en jämförelse av fyra större lekvaneundersökningar i USA, gjorda 1896, 1898, 1921 och 1959, konstateras att skillnaderna mellan pojkars och flickors lekvanoer minskat från 1930-talet och framåt. Det beror på, menar

författarna, att flickor övertagit alltfler lekar som tidigare leks bara av pojkar, vilket fått pojkar att överge lekar som inte är tydligt och renodlat maskulina. Tendensen är att flickor blir mer pojklika i sitt lekande och att pojkar överger formella lekar som har med flickor att göra, till förmån för mer informella lekar och sport: "In attempt to remain as separate in their games from girls as they once were, boys have had to surrender interest in pursuits that were not completely and exclusively masculine" (Sutton-Smith & Rosenberg 1961:22, 26, 31).

Att klapplekar, tillsammans med till exempel hopprenslekar, haglekar, twistbandslekar, är så fast förankrade i flickors värld tror jag har att göra med att de, som redan berörs, utövar särskild lockelse på flickor i tidig adolescens, genom att de centrerar kring kontroll av motorik, kroppsbehärskning, intensiv samordning av kroppar i rörelse, turtagning och socialt samspel. De innehåller också, som jag särskilt framhållit, en synnerligen vildvuxen och starkt rytmisk ordmagi, som skapar ett utrymme för uppvisning av språklig kompetens, ibland rena tungvrickningen, något som tycks slå an särskilt hos flickor i de åldrar det här handlar om.

Upprepa och förändra

Dessutom erbjuder dessa lekar ett utrymme för kreativt skapande utifrån en repertoar av givna fraser, motiv eller formler, något som också tycks locka flickor i mellanstadieåldern. I sin bok om folklig kultur i Europa skriver den engelske historikern Peter Burke att folkkulturen kan beskrivas som en uppsättning genrer och en repertoar av former, scheman, motiv, teman och formler. "Folkvisor och folksågor, folkliga skådespel och populärtryck", fortsätter han, "bör ses som kombinationer av grundformer, permutationer av mer eller mindre färdiggjorda element".⁵⁰

Som tydligast ser vi det i folkmusik, menar Burke, som överallt i Europa kännetecknas

av två samtidiga paradoxer. Å ena sidan är *samma melodier olika*.

Det finns ingen ”riktig” version, ty föreställningen om en riktig version är meningslös innan melodierna är nedtecknade. Inom den folkliga traditionen existerar melodin bara i sina varianter.

Å den andra sidan är *olika melodier lika*, därför att de består av fraser, motiv som brukas och återbrukas på ständigt nya sätt:

Folkmelodier är faktiskt i grund och botten kombinationer av ”prefabricerade” motiv. Dessa melodiska grundformer eller melodiskelett utgör ramen för improvisation och ornamentik – men ornamenten är också stereotypa.⁵¹

De här paradoxerna uppstår när det är resultatet som granskas, men de är skenbara, för i folklig praxis är det inte resultatet, utan själva skapandet som står i centrum, ett skapande som byggs på oupphörlig variation av ständigt återkommande motiv. Resultatet är, skriver Burke, att saker är samma ”på samma sätt som jag haft samma kniv i tio år och ojämna år bytt ut skaftet, jämna år bladet”.⁵²

Klapplekar, hopprebs- och twistbandslekar är nästan övertydliga exempel på precis denna gamla folkliga kompositionspraxis som sätter process före produkt. De är helt enkelt ”öppna”, möjliga att kreativt bruka och återbruka, förhandla om, förändra och nyskapa. I klapplekarna är det klappandet i högre grad än melodierna som utsätts för kreativ variation, något som verkar ha att göra med att det också är klapparna som står i centrum för och definierar lekandet.⁵³

Variation och likhet

”Även om man kan finna regionala variationer, så är det slående hur pass likartad barntraditionen är i olika delar av Sverige”, skriver Bengt af Klintberg i texthäftet till LP-skivan *So Makaroni* (1982:1). Lika gärna kunde han ha vänt på det, för även om man kan finna stora likheter mellan olika delar av Sverige

(och andra länder!), är det slående hur pass varierad barntraditionen är – samma lek är olika och olika lekar lika! Ur variationen uppstår ännu en paradox: lekarna är samtidigt gamla och nya. Det gamla är själva lekandet, sättet att hålla fram skapandet och aktiviteten som det viktiga. Det nya är lekarna, resultaten av detta ständigt pågående skapande, alltid förändringsbara, utbytbara. Därför är det också varianterna som är lekarnas egentliga existensform. Något ”ursprung” eller ”original” finns inte, vilket gör det svårt för barnen att besvara mina och andra vuxnas påstridiga frågor om varifrån lekarna kommer, var de lärt dem och vad orden betyder.⁵⁴

Nya röster, nya sånger

En förklaring till klapplekarnas popularitet på 1980-talet är, menar jag, att de bygger vidare på gamla och väl inövade kulturella mönster. En ytterligare förklaring är att de samtidigt upplevs som nya. Klappandet i sig är inte nytt, men motiven är nya, fler och mer komplicerade. Att klappa två och två är inte nytt, men att klappa i ring är förmodligen det. Nya är förstas också orden, de obegripliga och spännande sångtexterna. Och hur är det med melodierna? Tydliga spår av modern populärmusik fann Carol Merrill-Mirsky i de klapplekar hon spelade in i Los Angeles på 1980-talet, i synnerhet afroamerikanska drag, som tre- och femtonsskalor, frånvaron av implicit harmonik, rytmisk utsmyckning av melodierna, användning av icke betydelsebärande ord på ett sätt som påminner om ”scatsång”, och så ett cykliskt mönster i klappandet som genom att vara periodiskt asynkront med melodins meter skapar en komplex rytmisk struktur (t.ex. ”två mot tre” och ”tre mot fyra”).⁵⁵ I en del av de klapplekar jag fann på svenska skolgårdar finns också dessa drag (t.ex. ”Raspanda” och ”Flee, fly, flow”), vilket är naturligt, det rör sig ju i flera fall om ”samma” – fast olika! – melodier. Men jag fann också andra som bär tydliga spår av eu-

ropeisk populärmusiktradition: tydlig implicit harmonik, melodirörelser på ackordtoner, ”visform” med fyrtaktiga fraser i jämnt antal perioder och så vidare (t.ex. ”Si si komplejni” och ”San makadam”).

Förändring: utveckling eller förfall, reform eller revolution?

Lekar kommer, lekar går, somt förändras, somt består. Är de lekar jag här diskuterat exempel på långsam och stadig förändring eller plötslig revolution? Eller både och? I vissa avseenden är dessa lekar påtagligt lika de gamla och välkända. Ser vi till deras struktur, de sätt på vilka de sätts samman, byggs om, ständigt nyskapas, så ser vi tydliga spår av en gammal och väl etablerad folklig praxis som ännu lever starkt i slutet av 1900-talet.

Ser vi till andra aspekter så ser vi att de inte bara står för något nytt i största allmänhet, de är också nya på ett nytt sätt. Bondesamhällets lekar är ofta dramatiska, med ett symboliskt innehåll som hänvisar till en rural värld, och en handling som kräver relativt lång tid, vissa slags ytor och redskap. De leks vid bestämda tillfällen av större grupper, ”ungdomslag”, som består av lite äldre barn och ungdomar, vilket kräver att interaktionen regleras av en uppsättning formella regler.

Dessa nya lekar är urbana, kräver få deltagare, kort tid och få förberedelser och har få formella regler att sätta sig in i. De leks av yngre barn, i mindre grupper, par eller individuellt, på skolgårdar, gator och andra ytor med grus eller asfalt. Till sin karaktär är de påtagligt energiska, kroppsliga, med ett fokus på rörelse och individuell skicklighet som tidigare mer utmärkt pojkar än flickors lekrepertoar. Många av dem har ord, tonspråk och en rytmisk struktur som inte pekar mot en ålderdomlig, lantlig, folklig och barn- eller ungdomsvärld, utan tvärtom, på en modern, urban, internationell vuxenvärld, starkt påverkad av engelsk och amerikansk populärkultur.

Anpassning

Under hela 1900-talet har barns lekar mycket påtagligt anpassats till skolans villkor, påpekar Brian Sutton-Smith. Före den obligatoriska skolans etablering fanns sällan särskilda lekplatser för barn. Med införandet av allmän skolplikt befann sig plötsligt en mängd barn i samma åldrar tillsammans större delen av veckans dagar, på en begränsad yta särskilt avpassad för dem.⁵⁶ Deras sätt att uppfatta sig själva och sin plats i världen förändrades, de blev skolbarn, med plikt att studera, men också med rätt att leka. Detta fick, som Jane Hubbard påpekat, effekten att skolgården blev en plats där gamla lekar kunde fås att leva vidare:

School is in effect, by making play compulsory and isolating the child from his other pastimes and distractions, creating a communal situation that is helping to preserve, or at least playing an important role in the preservation of, children's traditional games.⁵⁷

En annan effekt blev att lekar som inte passade in i skolans strukturer snart glömdes bort, medan nya tillkom som var bättre avpassade till de givna förutsättningarna.

En sådan förutsättning som kraftigt förändrats är tid. Förmodligen har barn generellt mer tid och fler möjligheter än förr, samtidigt som kraven på hur de använder denna tid och utnyttjar dessa möjligheter har ökat. Skolan är inte något undantag. Utrymmet för egna, fritt valda aktiviteter, som spontan lek utan vuxnas inblandning, är kraftigt kringskuret.

Så skönjer vi konturerna av vår tids barndom – det tidigt vuxna barnet – ett barn som delar många av vuxenvärldens mediaerfarenheter och som lär sig vuxenbeteende och koder som gäller i vuxenvärlden genom sin delaktighet i institutioner utanför hemmet,

skriver barnforskaren och historikern Bengt Sandin och fortsätter: ”Det är en barndom fylld av prestationskrav och förväntningar, för att lyckas måste man börja tidigt.”⁵⁸ När Bengt af Klintberg i början på 1980-talet un-

dersökte lek på skolgårdar lade han märke till att vissa lekar, som hopprebslekar, blivit allt vanligare under skolrasterna, särskilt lekar med långhopprep:

Den korta rasten på en skolgård där det myllrar av barn tillåter inte lekar som kräver förberedelser och stora ytor. Långhopprep passar däremot bra. Hela klassen kan vara med, det är bara att börja veva och hoppa in.⁵⁹

Erik Kaas Nielsen gör samma iakttagelse och menar att klappleksvågen på 1970- och 80-talen förnyade framförallt flickornas lekrepertoar, genom att ersätta mer utrymmeskrävande och tidskrävande lekar, som de tidigare så populära sånglekarna.⁶⁰

Klapplekar, hopprebslekar och twistbandslekar är, som jag ser det, exempel på en anpassning av barns lekar till tidens ändrade grundvillkor: de har en uppbyggnad och ett innehåll som ställer få krav, men ger snabb utdelning; de kan utövas meningsfullt på korta raster, i gliporna, mellanrummen mellan olika schemalagda aktiviteter. Om lek är en generell process som går ut på att i den situation och med de medel som står till buds kunna ha lite kul, så tycks särskilt flickor i 8–13-årsåldern i klapplekar, hopprep och twistband ha hittat effektiva medel.

Globalisering?

Till sist: Vad kan dessa lekars uppdykande på svenska skolgårdar under 1970- och 80-tal ha att säga oss? Som jag framhållit kan de lära oss något både om den häpnadsväckande kontinuitet i lekvanor som upprätthålls på svenska skolgårdar, och om det inte mindre häpnadsväckande nyskapandet, alla förändringar och anpassningar. Något har de också att säga oss om hur en ny tid, med nya förutsättningar, blev märkbar i barnens värld. Ökande och förändrade resvanor, ny teknik och nya medier och dessutom nya sätt att bruka allt detta nya, är en god början: Fortsättningen kan skrivas internationalisering, globalisering, individualisering, medialisering, kommersialisering. Vad

vi ser på skolgårdarna är, tänker jag, exempel på vardagslivets globalisering innan termen blev allmän. Men kanske är globalisering ett för stort ord? Mycket handlar ju som vi sett i själva verket om en afro-amerikanisering, en global spridning av idiom, språkljud, rytmer, estetiska ideal med rötter i det svarta USA. Faktum är att de nya lekarnas spridning inte bara påminner utan också delvis sammanfaller med en annan "globalisering", som i realiteten är mer av en afro-amerikanisering, 1960-talets popvåg.

I början av 1960-talet fanns det inte bara fler ungdomar än tidigare, de hade också mer fritid och mer pengar att spendera. Det bidrog till den privata varukonsumtionens snabba expansion och framväxten av nya marknader riktade speciellt till ungdomar. Allt fler av dem bodde i helt nya förorter runt några få storstäder, där deras estetiska preferenser, lek- och umgängesvanor kom att grundligt förändras. Nya medieteknologier förändrade villkoren för informationsflöden, inte minst på så sätt att nyheter i musik och mode snabbare än förr kunde spridas i lokala och nationella medier. 1950-talets populärmusik var i huvudsak producerad i Sverige för svensk marknad. Tyska och amerikanska schlagers, franska chansons och engelska music hall-melodier försvenskades både språkligt och musikaliskt innan de lanserades av svenska artister. Popen förändrade dessa produktionsmönster, genom att bli tillgänglig också direkt, utan sådan översättning. "Sjlafs ju jä jä jä, jä jä jä, jaaa" sjöng en generation barn och ungdomar under 60-talets första hälft, utan att bry sig så mycket om vad orden betydde, på samma sätt som barnen vid 70-talets slut sjöng "Si si komplejni" eller "Tjing, tjang tjong!". Den nya medieteknologin gjorde det möjligt att koppla loss såväl popmusiken som klapplekarna från sina ursprungliga lokala sammanhang och göra dem tillgängliga över stora ytor, genom att föra ut dem på nya och allt mer globala motorvägar. Men inte bara det,

den gjorde det också möjligt att relokalisera musiken och lekarna, få dem att ta plats och bli meningsfulla i ny estetisk form, på nya platser, i nya sammanhang. Just så kan en väsentlig del av innebörden i det mångtydiga begreppet 'globalisering' förstås: uppkomsten av väldiga och mycket enhetliga globala strukturer eller "motorvägar", som möjliggör losskoppling av fenomen och därmed en spridning av tidigare okända mått till helt nya sammanhang, samt därefter omtolkning, domesticering och relokalisering.⁶¹

Precis som klapplekarna på 1970- och 80-talen var popmusiken inte bara ny i största allmänhet, den var ny på ett nytt sätt. Popen blev "en skillnad som gjorde en skillnad", genom att leda till ett uppbrott från en väl-etablerad europeisk populärmusiktradition – tonspråk, rytm, språk, utförande, publikbetende och mycket mer.⁶² Inte minst innebar popvågen en revolution genom det sätt ungdomar själva tog kommandot över innehåll och spridning, en horisontal trading, med de vuxnas stöd, men utan deras direkta inblandning. På flera sätt, tänker jag mig, kan klapplekarna ses som en motsvarighet till popen på lekens område, något senare i tid, men i samma riktning och med liknande innebörd. I så fall kan deras snabba spridning under framförallt 1980-talet berätta för oss om genomgripande förändringar i barnens värld, om globalisering, massmediers ökade betydelse, ökande kontakter med en allt större omvärld samt, inte minst, om samhällets ökade krav på barnens fria tid.

Owe Ronström, prof.

Avd. för samhällsgeografi och etnologi, Visby

Noter

1 Jag medverkade under dessa år som musiker i ett stort antal musikproduktioner i Rikskonserters regi, de flesta av dem i Stockholmsområdet, i Södermanland, norra Östergötland och Västmanland. Några musiker och dansare besökte skolklasser i deras klassrum, spelade, berättade och sjöng i syfte att få

eleverna att själva bli mer musikaktiva. De skolor som besöktes hade själva aktivt beställt ett besök genom Rikskonserterna. Alla slags låg- och mellanstadieskolor besöktes, små landsbygdsskolor och skolor i små eller större städer. Efter klassrumsbesöken följde jag eleverna ut på raster och bad dem att visa mig vad de sjöng och lekte. Eleverna valde själva vad de ville visa mig som vuxen musiker intresserad av sånger och lekar. Resultaten av dessa ofta ganska långa sessioner på skolgårdar spelades in med kassetbandspelare vid en del tillfällen, vid andra tecknade jag ned dem med penna och papper. Vid några tillfällen under andra halvan av 1980-talet fick jag därutöver möjlighet att videofilma klapplekar och andra lekar i Stockholmsområdet. Under 1999 och 2000 har jag därutöver tillsammans med studenter vid Högskolan på Gotland videofilmat skolgårdsspel i Visby i samband med grundkursen i etnologi. Musiken och texterna har jag själv transkriberat. De medverkande har av olika skäl anonymiserats.

- 2 Varianter av dessa sånger finns utgivna på "So makaroni. Levande barntradition i Sverige. Folkmusik i Sverige 22. Caprice 1224, 1982.
- 3 Jfr af Klintberg 1982:1. Om "Rian ra", se af Klintberg 2007:83. Erik Kaas Nielsen (1986:62–65) skriver att i slutet av 1960-talet fanns i Danmark av de tidigare så vanliga sånglekarna blott svaga spår. I sin undersökning från Trondheim 1969–73 fann Berit Østberg (1976) en mängd sånglekar i bruk. Att de inte påträffats i samma omfattning i Sverige kan bero på att de faktiskt inte leks eller att ingen har gjort en motsvarande undersökning på svensk botten. Sånglekarnas popularitet tycks ha minskat samtidigt över hela västvärlden. I en amerikansk studie från 1947 konstateras att barn inte längre leker traditionella sånglekar i samma utsträckning som vid sekelskiftet (Yoffie 1947, cit. i Sutton-Smith & Rosenberg 1959).
- 4 Abrahams 1969:XV, jfr Enerstvedt 1978:118, som verkar bygga på samma källa.
- 5 Se <http://www.manatee.k12.fl.us/sites/elementary/ballard/Art%20Museum/Europe/Renaissance/Bruegel-childrensgames.jpg>
- 6 En undersökning av förändringar av lekvanor bland amerikanska barn är Sutton-Smith & Rosenberg 1961.
- 7 Abrahams 1969:XV.
- 8 Enerstvedt 1978:118.
- 9 Abrahams 1969:xvi.

- 10 af Klintberg 1982:2.
- 11 Abrahams 1969 innehåller många exempel.
- 12 Sutton-Smith 1959:73–74, Abrahams 1969:xvi.
- 13 Jfr Enerstvedt 1978:125.
- 14 Jfr Abrahams 1969, s. 39, nr 111, s. 113, nr 317, s. 114, nr 320. En beskrivning av en amerikansk ”normalversion” finns i Wise & Forrest 2003:141.
- 15 af Klintberg 1982:5, 2008:84ff. Jfr Enerstvedt 1978:123. Abrahams (1969) diskuterar särskilt ”Teddy Bear turn around” och ger flera exempel (xviii, s.186f, nr 545). Teddy Bear och en stor samling andra amerikanska hoppprepsramsor finns också på <http://www.mudcat.org/jumprope/jumprope.cfm>. af Klintberg skriver att dessa lekar nått Sverige från amerikansk barntradition och att också ramsorna har sitt ursprung i amerikansk barntradition. Uppteckningarna från USA är visserligen äldre än de svenska, men det behöver inte betyda att de har amerikanskt ursprung eller att de nått Sverige från USA.
- 16 I Oslo kallas de ”hoppe strikk”. Enerstvedt 1978:128.
- 17 Jfr Enerstvedt 1978:128.
- 18 Jfr Forsgård 1987:49.
- 19 Nielsen 1986:136.
- 20 Hubbard 1982:247.
- 21 Nielsen 1986:136.
- 22 Jag har inte i den här artikeln ägnat mig särskilt åt själva klappandet. Ett försök att skapa en notation är Hubbard 1982.
- 23 Caprice 1224.
- 24 Brev till författaren 16 april 1985, resp. 31 mars 1985.
- 25 Den äldsta flickan, 10 år, hade lärt leken av klasskamrater i Enskedefältets skola, Stockholm.
- 26 Nielsen 1986:138, 174. <http://de.wikipedia.org/wiki/Klatschspiel>. En version av leken finns beskriven på <http://www.kikisweb.de/gruppen/klatschen/empompie.htm>
- 27 En variant finns på LP-skivan So makaroni, Caprice 1224, 1982.
- 28 En variant finns i Nielsen 1986:172.
- 29 Ett vanligt klappmönster till Si si komplejni finns återgivet i texthäftet till skivan So Makaroni, Caprice 1224, 1982.
- 30 Brev till förf. den 14 februari 1985.
- 31 Utgiven i ”Sally Go Round The Sun”, New York 1969. I en not skriver Fowke att sången är baserad på en mycket spridd och populär visa, skriven 1894 av H.W. Petrie: ”I don't want to play in your yard”. Samma visa heter på danska ”Tuppen og Lillemor” i *Lystige viser III* (Kph 1955). Men vad Edith Fowke stöder sig på blir varken Erik Kaas Nielsen eller jag kloka på, melodierna visar inte några större likheter.
- 32 Stoeltje 1978.
- 33 Föredrag vid ICTM:s kongress i Stockholm och Helsingfors 1985. Publicerad i utvidgad version i Merrill-Mirsky 1986.
- 34 Merrill-Mirsky (1986) anger att ”Playmates” i sin tur går tillbaka på en music hall-sång från 1894 av H.W. Petrie: ”I don't want to play in your yard.” Uppgiften är hämtad från Opie 1985:474f. Jfr not 26. Den svenska version som jag har upptecknat och den amerikanska är likartade, men har en väsentlig skillnad. Medan den amerikanska tydligt implicerar den harmoniska följden subdominant-tonika-dominant osv., så har den svenska tonika-dominant.
- 35 af Klintberg 1982:4, 8. En version inspelad i Bollmora 1980 av Bengt af Klintberg och Märta Ramsten har följande text: Anne Liane, anne machin bombombom, anne machin maj darling, anne machin maj darling, lavv får jo, lavv får mi, Anne liane zigg zigg. En dansk version finns i Nielsen 1986:170.
- 36 af Klintberg 1982:8. Hubbard 1982:251f.
- 37 Brev till förf. 31 mars 1985.
- 38 Inspelningen har getts ut på LP-skivan So makaroni, Caprice 1224.
- 39 Brev till förf. 14 februari 1985. Jfr Nielsen 1986:165.
- 40 af Klintberg 1982:6.
- 41 http://sv.wikipedia.org/wiki/L%C3%A4ra_f%C3%B6r_livet.
- 42 http://sv.wikipedia.org/wiki/World_Association_of_Girl_Guides_and_Girl_Scouts.
- 43 Turner 1972: 42. Jag tackar Erik Kaas Nielsen som visade mig till denna källa.
- 44 Brev till förf. 26 september 1985.
- 45 Merrill-Mirsky 1986:49ff. En beskrivning av detta vanliga motiv finns på <http://www.kikisweb.de/gruppen/klatschen/empompie.htm>.
- 46 I boken *Leka för livet* som Nordiska museet gav ut (Medelius red., 1992) finns bland ett femtontal artiklar om lek inget om klapplekar. Istället är det dataspel som får stå för det nya i lekens värld.
- 47 I Danmark, skriver Erik Kaas Nielsen (1986:140), är flickor i 3–4 klass de ivrigaste, medan Carol Merrill-Mirsky (1986:47) fann att det i Los Angeles

- framförallt var 7–9-åriga flickor som lekte klapp-
lekar.
- 48 Virtanen 1980:27. Man kan invända att inte så lite
av vad vuxna sysselsätter sig med också går ut på
att ha kul, om än ofta omskrivet som nyttigheter:
arbete, motion, lärande osv.
- 49 Keil 1966.
- 50 Burke 1983:144.
- 51 Burke 1983:145.
- 52 Burke 1983:151.
- 53 Jfr Mirsky 1986:157. Variation har en hel del med
leken ”tema” att göra, själva ”kulet”. Vid ett tillfälle
under mitt fältarbete spelade jag in några flickor i
andra klass i en skola i Eskilstuna när de lekte ”Vi
komma ifrån Rianra”. På ett fullkomligt suveränt
sätt hanterade de leken formella regler. De sjöng
i olika tonarter och brydde sig inte om att gå fram
och tillbaka i den takt de själva sjöng. Somliga gick
tre steg in och vände, några gick fyra. Några halv-
sprang och några gick långsamt. Ibland hoppade
de över delar av texten och förkortade handlingen
på ett högst dramatiskt sätt. Allt detta skedde utan
att någon enda gång den stämning eller atmosfär
som skapades under leken bröts. Det flickorna med
största uppmärksamhet iakttog var istället reglerna
som reglerade vem som skulle ”vara”, vem som
skulle byta sida och när. Så länge de kunde hålla
koncentrationen riktad mot leken fungerade
lekandet och det Elin Åm kallar ”djup lek” uppstod
(Åm 1986, jfr Kärrby 1991:142).
- 54 Samma svårighet hade f.ö. många av de tidiga upp-
tecknarna av folkliga traditioner. När de som deltog
i ”upptäckandet” av folket gav sig ut för att söka
folkets musik, fann de sig stå inför en väldig skatt av
dansmelodier och visor som ingen visste vem som
gjort. Folket tycktes inte känna några upphovsmän
och inte ens värdesätta kunskapen om dem. Serben
Vuk Karadžić, som samlade epos och ballader i
Jugoslavien vid 1800-talets början, skrev: ”Alla
förnekar sin delaktighet, till och med den verkliga
diktaren, och säger att de hört det från någon annan”
(Burke 1983:134).
- 55 Merrill-Mirsky 1986:57.
- 56 Sutton-Smith 1959:3.
- 57 Hubbard 1982:262.
- 58 Sandin 1991:25.
- 59 af Klintberg 1982:2.
- 60 Nielsen 1986:140. Jfr not 3.
- 61 Lundberg, Malm, Ronström 2000, Slobin & Ron-
ström 1989, Lilliestam 1988. Losskoppling hör till
det som den engelske sociologen Anthony Giddens
(1990) kallar ”disembedding mechanisms”.
- 62 Jfr Ronström 2006.

Referenser

- Abrahams, Roger D. 1969: *Jump-rope rhymes: a dic-
tionary*. Austin: Publ. for the American Folklore So-
ciety by the University of Texas Press.
- Burke, Peter 1983: *Folklig kultur i Europa 1500–1800*.
Stockholm: Författarförlaget.
- Ernerstvedt, Åse 1978 (1971): *Kongen over gata : Oslo-
barns lek i dag*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Ernerstvedt, Åse 1982: Förster, Ander, Tredje – om hag-
leken som spegelbilden av vuxensamhället. *Abraka-
dabra* nr 3 (felaktigt utgiven som nr 2!) 1982, s. 4–8.
- Forsgård, Margareta 1987: *Skolgårdens lekspråk*. Lund:
Signum.
- Giddens, Anthony 1990: *The consequences of moder-
nity*. Cambridge: Polity Press.
- Gustafsson Reinius, Lotten 2008: Elden eller evigheten?
Materiella punctum i svenska museisamlingar från
Kongostaten. *Tidsskrift för kulturforskning*. Vol. 7,
nr 4: 23–44.
- Hubbard, Jane A. 1982: Children’s Traditional Games
from Birdsedge: Clapping Songs and their Notation.
Folk Music Journal 4–5: 246–264.
- Keil, Charles 1966: *Urban blues*. Chicago: Univ. of
Chicago Press.
- Klintberg, Bengt af 1982: So makaroni. Levande barn-
tradition i Sverige. Texthäfte till LP-skivan *So ma-
karoni*. Caprice 1224.
- Klintberg, Bengt af & Ulf Palmfelt 2008: *Vår tids
folkkultur*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Kärrby, Gunni 1991: Lekandets plats i livet. Om leken
pedagogiska kraft. I: Amelie Tham (red.) *Perspektiv
på barn och ungdom*. Stockholm: Sveriges Utbild-
ningsradio, s. 134–161.
- Lilliestam, Lars 1988: *Musikalisk ackulturation : från
blues till rock : en studie kring låten Hound dog*.
Göteborg: Musikvetenskapliga institutionen.
- Lundberg, Dan, Krister Malm & Owe Ronström 2000:
*Musik, medier, mångkultur. Förändringar i svenska
musiklandskap*. Hedemora: Gidlunds.
- Medelius, Hans (red.) 1992: *Leka för livet*. Stockholm:
Nordiska museet.
- Merrill-Mirsky, Carol 1986: Girls’ handclapping games
in three Los Angeles schools. *Yearbook for traditional
music*. Vol. 18: 47–59.

- Nielsen, Erik Kaas 1986: *Jeg vil synge en sang : Børns viser og sange – før og nu*. København: Fremad.
- Ronström, Owe 1985: Vem kan hjälpa mig spåra lekarnas bakgrund? *Torbaggen* 1, s. 4–7.
- Ronström, Owe 1986: Flee, fly, flow. Om klapplekar. *Torbaggen* nr 1, s. 2–7.
- Ronström, Owe 2006: När popen kom. *Kulturella perspektiv* (15):3, s. 38–48.
- Sandin, Bengt 1991: Barndomens historia. I: Amelie Tham (red.) *Perspektiv på barn och ungdom*. Stockholm: Sveriges Utbildningsradio, s. 8–25.
- Slobin, Mark & Owe Ronström 1989: Musik och kulturell mångfald. *Invandrare & Minoriteter* nr 2:30–33.
- Stoeltje, Beverly 1978: *Children's Handclaps. Informal Learning in Play*. Southwestern Educational Development Laboratory. Austin, Texas.
- Sutton-Smith, Brian 1959: *The games of New Zealand children*. Berkeley: California Univ. Press.
- Sutton-Smith, B. & B.G. Rosenberg 1961: Sixty Years of Historical Change in the Game Preferences of American Children. *Journal of American folklore*, vol. 74: 17–46.
- Virtanen, Leea 1980: *Barntraditionens funktion*. Stockholm: Institutionen för folklivsforskning.
- Wise, Debra & Sandra Forrest 2003: *Great Big Book of Children's Games: Over 450 Indoor and Outdoor Games for Kids*. McGraw-Hill Professional.
- Åm, Elin 1986: *Leken i förskolan. De vuxnas roll*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Østberg, Berit 1976: *På livets landevei : sangleker fra Trondheim*. Oslo: Universitetsforlaget.

SUMMARY

Si si komplejni

Clapping Games and Globalisation in Swedish Schoolyards in the 1980s

The article discusses aspects on children's games. The opening overview concludes that while some old games, such as ball games, playing tag, swinging games etc., still are practiced in Swedish schoolyards in the 1980s, other have more or less disappeared, such as singing games. Among newer types of games the article discusses jump-rope games, "twist"-jumping games, and, in greater detail, a new type of clapping games with funny words and exciting rhythms that swept over Sweden in the 80s. It is concluded that these games show Afro-American characteristics; that at least some of them can be traced to the 1950s; that they were introduced in the early 80s by girls aged between 8 and 13; and that they spread horizontally, from child to child, in institutional contexts, such as scout camps, riding camps, and schools. While to a certain degree the new clapping games are based on old formulas and structures, most

of them were considered new and clearly different from traditional Swedish games of the 18th and early 19th century in Sweden. A reason for their fast spread and wide popularity is that they point towards the modern, urban and international, and specially Afro-American popular culture. It is argued that yet another reason for the popularity of the new clapping games are that they are specially well adapted to the growing demands on children's use of body, space and time, that in the 70s and 80s became institutionalised in day-nurseries, schools etc. In conclusion, the author discusses clapping games as an example of globalisation in the schoolyards, where they, together with pop music and film, constituted not only a marked difference to older cultural forms, but also a symbol of thorough-going changes in the life-worlds of Swedish schoolchildren.

Diskret medicin

Berättelser om astma i annonser och frågelistsvar 1950–1970

Kristofer Hansson

Läkemedelsföretaget Benzon publicerade 1966 en annons för läkemedlet Isoprenalina i Astma- och allergiförbundets medlemstidning *Allergia* (annons 1). En del av nyheten med det här läkemedlet var att det hade utvecklats till en sprayvätska och kunde därför inhaleras med hjälp av en inhalator. Under slutet av 1950-talet introducerades inhalatorer som gjorde det möjligt för personer med astma att enkelt inhalera läkemedel. Läkemedlet kunde nu förvaras i handväskan eller jackfickan och därmed kunde det enkelt finnas till hands på jobbet eller när man gick ut på stan. Inhalatorn kunde för den som hade astma bli ett vardagsföremål som alltid fanns tillgängligt.

De nya inhalatorerna förenklade också medicineringsförloppet. Det var bara att plocka upp föremålet ur jackfickan, förbereda en dos läkemedel och inhalera. Men det fanns också andra fördelar. I sin reklam lyfte läkemedelsföretaget Benzon fram en sådan i reklamtexten: ”Tack vare att Aerodaptor är konstruerad för användning i naturligt upprätt läge och inte heller behöver omskakas, kan den t.o.m. hållas diskret dold i handen under inhalation” (*Allergia* 1966).

Kanske var detta den största nyheten att döma av annonsens rubrik. Utvecklingen av nya läkemedel och inhalatorer hade inte bara gjort det möjligt att vara trygg i vardagen och veta att man hade sin medicineringslätt tillgänglig, den gick nu också att dölja för omgivningen. Individerna behövde inte visa upp sin sjukdom för allmänheten när hon eller han

tog sig ut på stadens gator och torg eller i arbetslivet.

I artikeln kommer jag att diskutera de teoretiska och metodologiska möjligheterna att använda läkemedelsföretagens produkter som en empirisk ingång för att studera kulturella förhållanden kring kropp, sjukdom och hälsa i mitten av 1900-talet. Läkemedelsföretagens reklam för astmaläkemedel och inhalatorer från 1957 till 1972 undersöks, och hur astma gestaltades i text och bild. I artikeln jämförs reklamaterialet med människors egna berättelser om hur det var att leva med astma under perioden och vilka behandlingar som fanns tillgängliga. Empirin bygger på ett antal nutida frågelistsvar där kvinnor berättar om sina erfarenheter av att växa upp med astma eller vara anhörig till någon med svår astma (LUF M 25271). Artikeln skall ses som ett bidrag till en etnologisk diskussion om samtidshistoriska perspektiv och social materialitet (jfr Arvidsson 1998, Bergquist & Svensson 1999, Sjöholm 2003).

Det medicinska föremålet

Inom etnologin har studier gjorts kring läkemedel som befinner sig på forskningsstadiet och vilka kontroverser och etiska dilemman som kan uppstå (Lundin och Åkesson 1999, Åkesson 2001). En annan intressant studie belyser hur p-pillret kom att påverka förändringen av sexualvanor på 1960-talet (Ljungström 2009). I tidigare texter har jag visat att etnologiska perspektiv lämpar sig väl för forskning på läkemedel och medicinska

Ger synlig trygghet!

Synlig vätskenivå Behållaren är genomskinlig och tillåter därför när som helst kontroll av hur mycket sprayvätska som finns kvar.

Ingen omskakning Det verksamma ämnet är i lösning och Aerodaptor ger därför alltid rätt dos utan omskakning.

Diskret användning Tack vare att Aerodaptor är konstruerad för användning i naturligt upprätt läge och inte heller behöver omskakas, kan den t.o.m. hållas diskret dold i handen under inhalation.

1 dos räcker oftast Genom att dosen är hög och partiklarna har rätta storleken för att kunna tränga djupt ned i luftvägarna ger Aerodaptor en kraftig effekt.

Den specialkonstruerade mätventilen ger samma noggrant avmätta doser under alla de c:a 330 sprayningarna. Mer än 1 dos behöver sällan tas och skall **aldrig** tas förrän den första tillåtit ge full effekt vilket tar upp till 5 minuter. Överdoserering kan ge ökad puls, hjärtklappning, darrningar och yrsel.

Låg kostnad Sprayflaskan är kostnadsfri vid astma bronkiale, men munstycket ("aerodaptor") kostar 2:90. Det håller till många flaskor.

Kompletterande information

Moore Isoprenalin Sprayvätska "Aerodaptor", dekl.: Isoprenalin, chlorid 0,35 g, spir. fortis 52 g, acid. ascorb., saccharin., aroma och drivgaser ad 100 ml. 80 % av partiklarna håller 0,5–5 mikron diameter. 1 INHALATION MOTSVARAR 0,18 MG ISOPRENALINKLORID.

Kontraindik.: Akut hjärtsjukdom, astma cardiale; försiktighet vid diabetes, hypertoni, hypertyreoidism. Adrenalin bör ej ges på samma gång som isoprenalin.

Dos.: 1 inhalation. Endast om pat. efter 5 min. ännu inte fått tillfredsställande bronkodilatation skall ytterligare dos tas. Barn över 6 år kan ges 1 inhalation.

Anv.-sätt: Detaljerad, ill. bruksanvisning medföljer varje förp. **Biverkn.:** Se "1 dos räcker oftast" ovan. Biv. upphör när dosen slutat verka. **Förp. och pris:** Sprayflaska 17 ml (c:a 330 doser) 12:25 (F 11). Munstycke å 2:90 måste inkluderas vid 1:a förskrivningen.

Utförlig inf., prov etc på begäran till leg. läkare.

Annons 1 (Allergia 1966). Läkemedelsföretaget Benzon gör reklam för sin nya inhalator Aerodaptor. I annonsen lyfts inhalatorns fördelar fram, till exempel att den alltid ger rätt dos och att man kan kontrollera hur mycket vätska som finns kvar. Ovanligt jämfört med dagens annonser är den rikliga informationen om vilken typ av läkemedel som inhalatorn innehåller och vilka biverkningar det kan ge. Läkemedelsföretagen har idag strikta riktlinjer för hur annonser får utformas till privatpersoner.

BENZON

Köpenhamn · Oslo · Helsingfors · Hälsingborg

BENZONS

FARMACEUTISKA AKTIEBOLAG

Långvinkelsgatan 49, Hälsingborg, tel. 042/11 45 55

objekt som inhalatorer (Hansson 2004, 2007 & 2008). Inom den medicinska antropologin finns ett brett angreppssätt som sträcker sig från användaren, de aktörer som förestår läkemedlen och de företag som tillverkar och distribuerar läkemedel (se Whyte m.fl. 2002 för en genomgång av de olika perspektiven). Fokus har bland annat legat på att studera läkemedelsanvändning i utvecklingsländer och hur den skiljer sig från västerländsk medicinanvändning (jfr Helman 2007).

Det finns många exempel på studier av föremåls kulturella betydelser i människors

vardag samt samtida och historiska kulturella mönster (jfr Bringéus 2003, Frykman 2006, Löfgren 1990). Genom att använda dessa perspektiv i studiet av läkemedel kan etnologin få ett analytiskt titthål för att undersöka en viss periods kulturella mönster kring kropp, sjukdom och hälsa (jfr Löfgren 1990). I den följande berättelsen från frågelistsvararen Lena kan läkemedel och inhalatorer användas som just titthål för hur det var att leva med astma från slutet av 1960-talet fram till idag (svaret från Lena är något nerkortat):

Jag fick astma redan när jag var 2,5 år gammal. Kombinationen gamla föräldrar, enda barnet och astma gjorde att jag blev ett mycket beskyddat barn. Det var mycket saker som jag inte fick göra för att jag skulle undvika bli sjuk.

I min ungdom var inte astmainformationen så omfattande som nu. Man mötte många oförstående lärare och andra i omgivningen. Läkare kunde inte heller så mycket som nu. Men jag har haft tur och fått bra medicin ganska tidigt. Min ena moster som har astma kom med tips på medicin som hon fått. Man blev dock väldigt trött av medicinen.

I femtonårsåldern var det lite pinsamt att ta medicin när andra såg på, men det gick över sedan. Jag har aldrig försökt dölja min sjukdom.

När jag var 18 år flyttade jag hemifrån och då blev jag mer vuxen. Fick ta ansvar helt för min medicin och mina läkarbesök osv. Jag har alltid varit väldigt nogga med min medicinering och aldrig hoppat över eller testat något annat. Inte känt lust att ifrågasätta det heller. Jag hade alltid (och har fortfarande) min astmaspray med mig vart jag än gick.

Jag var väldigt lugn och ”tråkig” under min ungdomstid. Såg inget i att vara rebell, utan tog det i min vanliga lilla lunk (LUF M 25271).

Lena fick diagnosen astma som barn. Idag är hon 37 år och reflekterar över sitt liv och hur astma och allergi kom att påverka hennes vardag och livsval. Det är en berättelse som handlar om att alltid bära med sig sin medicin, men också att hålla inhaleringen dold för omgivningen under en period i tonåren. Det är en berättelse som pekar på de många relationer mellan Lena och de läkemedel hon har haft, relationer som visar på vilka olika sätt det har varit möjligt att förhålla sig till astma och dess behandlingar.

I artikeln använder jag termen *det medicinska föremålet* för att bredda studiet av läkemedel till att innefatta andra dimensioner än enbart de som är kopplade till den aktiva substansen (jfr Whyte m.fl. 2002). Genom termen kan vi undersöka hur människor berättar om sin användning av läkemedel, vilken hälsa de hoppas uppnå, hur de med hjälp av medicin förhåller sig till sin sjuka kropp och så

vidare. Detta föremål studeras därigenom som en del av det sociala livet. Det är ett perspektiv som också poängterar föremålet som aktör som påverkar och blir påverkad av de många relationer som finns mellan människan och föremålet (jfr Prout 1996).¹ Perspektivet har använts för att studera läkemedelsföretagen och deras roll i samhället, hur teknologiska och biomedicinska förändringar sker över tid och hur nya läkemedel växer fram ur nätverken mellan bland annat forskare och föremål (jfr Pickstone 2000). I denna artikel används det medicinska föremålet som ett titthål för att studera berättelser om den långvariga sjukdomen astma.

Som tidigare nämnts utgår studien från två typer av material, dels frågelistsvar, dels fyra annonser från läkemedelsföretag publicerade i Astma- och allergiförbundets medlemstidning *Allergia* åren 1957, 1961, 1966 och 1972. Annonser är en tacksam källa till historiska inblickar i kulturella förhållanden till kropp, sjukdom och hälsa. Om detta skriver idéhistorikern Roger Qvarsell: ”Grundtanken här är att se reklam, liksom alla lämningar av mänsklig verksamhet, som bärare av information om samtidens sociala och kulturella förhållanden. Uppmärksamheten ligger då inte enbart på de saluförda produkterna eller de sätt på vilka dessa presenteras, utan lika mycket på reklamens kontext” (Qvarsell 2005:14). Men det är viktigt att komplettera annonsmaterialet med människors berättelser om den produkt som studeras eftersom det ger en kompletterande bild av de kulturella förhållanden som studeras (Hansson 2006). I artikeln används frågelistsvar från fyra kvinnor som svarade på ett upprop publicerat i tidningen *Allergia* år 2004.

Nya mediciner på marknaden

I inledningen av artikeln gavs exempel på ett sådant frågelistsvar där Lena beskrev sin relation till läkemedel hon använt genom åren. Hon berättar hur läkemedlen som fanns i hen-

nes ungdom gjorde henne trött och hur hon i 15-årsåldern tyckte att det var pinsamt att ta sin medicin inför kompisarna. Hon berättar också hur hon kom över detta obehag. Som 18-åring flyttade hon hemifrån och fick ett eget hem att sköta. Med flytten följde ansvaret för sjukdom och medicinering. Trots att hon nu hade en frihet utan föräldrarnas insyn fanns de dagliga rutinerna med medicineringen kvar. ”Jag har alltid varit väldigt noga med min medicinering och aldrig hoppat över eller testat något annat” (LUF M 25271), skriver Lena och ger oss en inblick i hur dagliga medicineringsrutiner påverkar vardagen.

Genom det medicinska föremålet i Lenas berättelse framträder en kronologisk berättelse över hennes liv med läkemedel, hennes livshistoria flätas samman med det medicinska föremålet. Med hjälp av inhalatorn minns Lena svårigheterna att ta medicin inför andra människor, flytten hemifrån och de tidiga ungdomsåren där ansvaret för sjukdomen fick gå före ett, som hon upplever, friare ungdomsliv. Det är en sammanflätning som skapar en viss typ av berättelse präglad av långvarig sjukdom men också av olika läkemedel. Det är genom att studera dessa berättelser som vi kan säga något om kulturen kring astma i mitten av 1900-talet. Vilka berättelser anses som mest lyckosamma för en människa eller ett ting att sammankopplas med (jfr Koypotoff 2003)? Vilka anses inte lika lyckosamma? När det gäller läkemedel kan vi också fråga oss om inte de lyckosamma berättelserna är starkt sammankopplade med företagets verksamhet och deras möjligheter att påverka produktionen av idéer och föreställningar genom till exempel annonser. Så poängterar Karl Marx att den som äger den materiella makten också har större möjligheter att skapa värden kopplade till den producerade varan (Marx 2003). Samtidigt skriver han: ”Produktionen av idéer och föreställningar, kort sagt av medvetande är från första början omedelbart sammanflätad med den materiella verksamheten och

med den materiella kommunikationen mellan människor” (2003:111). Utifrån detta perspektiv vill jag mena att det är centralt att analysera människors berättelser om den produkt som studeras, och inte enbart den så kallade materiella makten.

De första luftrörsvidgande medicinerna för inhalation kom under slutet av 1950-talet och i början av 1970-talet introducerades till exempel Ventolin och Bricanyl i tablett- och sprayform (Foucard 2005). De två medicinerna saluförs fortfarande av läkemedelsföretagen GlaxoSmithKline respektive AstraZeneca. Även om de nya medicinerna var till bättre hjälp än de gamla var astma en svår sjukdom för många, som krävde både medicinska rutiner och att man avstod från att göra sådana saker som många andra kunde göra. Lena berättar hur hon kom att bli ett mycket beskyddat barn som hindrades att åka på skolresor, lägerveckor och friluftsdagar för att hon inte skulle bli sjuk. Astman framställs i Lenas berättelse som en svår sjukdom som, om den inte kontrollerades, kunde påverka hälsan negativt. Föräldrarna hade en starkt vakande roll över hennes hälsa. Men även i andra sociala relationer blev sjukdomen problematisk. Lärare och andra i omgivningen hade liten kunskap om sjukdomen. Samtidigt målar Lena upp en bild av läkemedlet som knappast förbättrade hennes möjligheter till ett vanligt liv. Den personliga berättelsen om de medicinska föremålen handlar om deras otillräcklighet för att dels lindra sjukdomen, dels frigöra henne från de begränsningar som fanns i vardagen på grund av sjukdomen. Det är alltså en mindre lyckosam berättelse. Jag vill här jämföra den mot läkemedelsföretagens annonser där andra berättelser frammanas.

År 1972 publicerade läkemedelsföretaget Fisons en annons för den nya inhalatorn Spinhaler (annons 2). Den marknadsfördes som ”den nya astmainhalatorn” (*Allergia* 1972) och i åtta steg instrueras läsaren hur Spinhalern skall laddas med medicin och därefter

Spinhaler® — den nya astmainhalatorn

Patientinstruktion

LADDNING AV SPINHALER	HUR MAN ANVÄNDER SPINHALER	RENGÖRING AV SPINHALER
<p>1. Håll munstycket nedåt och skruva av cylindern.</p> <p>2. Håll munstycket nedåt och sätt i kapseln med den gula änden i kapselhållaren på propellern.</p> <p>3. Skruva åter på cylindern.</p> <p>4a. Håll munstycket nedåt och tryck den grå hylsan ned mot munstycket så långt det går.</p> <p>4b. Dra tillbaka den grå hylsan uppåt till dess ursprungliga läge. Kapseln är nu genomborrad och Spinhaler är färdig för användning.</p>	<p>5. Håll Spinhaler borta från munnen och andas ut fullständigt.</p> <p>6. Placera det vita munstycket mellan tänderna och slut läpparna tätt om munstycket. Spinhaler skall peka snett uppåt. Andas in kraftigt genom munnen och Spinhaler.</p> <p>○ B S I</p> <p>7. Ta bort Spinhaler från munnen och håll andan några sekunder.</p> <p>8. Andas ut långsamt. Gör om enligt 6, 7 och 8 flera gånger till dess att kapseln är tom.</p>	<p>Ta isär delarna av Spinhaler och tvätta i rent, varmt vatten (ej diskmedel).</p> <p>Efter tvättningen, skaka ut överflödigt vatten och låt de olika delarna sjalvtorka på ett varmt, torrt ställe.</p> <p>Spinhaler fungerar inte tillfredsställande om den ej är helt torr och ren. Handskas alltid med Spinhaler och kapslarna med torra händer.</p> <p>○ B S I</p> <p>Rengöring bör ske en gång per vecka.</p>

Följ noggrant Spinhalerinstruktionen, då detta är nödvändigt för en korrekt inhalation.

Spinhaler® är registrerat varumärke av tillverkaren:
 Fisons Limited
 Pharmaceutical Division
 Loughborough
 Leicestershire
 England

Representant i Sverige:
 Imeco Astra Agency Co AB
 121 85 Södertälje
 Telefon 0755/395 50

imeco **FISONS**

Spinhaler turboinhalator består av:
 Vitt munstycke med en axel av rostfritt stål. Propeller med kapselhållare. Vit cylinder med en grå hylsa som kan skjutas upp och ned.
 Lom/019/1072/Sve

Annons 2 (*Allergia* 1972). I åtta teckningar kan användaren tydligt se hur den nya inhalatorn Spinhaler skall laddas med medicin och hur sedan själva inhalationen går till. Väldigt tydligt poängterar läkemedelsföretaget hur individen först skall blåsa ut luft ur lungorna, för att därefter sätta inhalatorn till läpparna och suga in läkemedlet. Viktigt är också att hålla andan efter inhalationen. Som sociologen Alan Prout har visat är detta förfarande inte alltid så okomplicerat som det först verkar, och han lyfter fram ett antal exempel på hur individer till exempel har satt inhalatorn direkt till bröstet i tron att de skall få i sig medicinen den vägen (Prout 1996).

inhaleras. Varje steg beskrivs ingående. På detta sätt framstår reklamen som teknisk och utan några direkta ideal om vilken hälsa individen skulle kunna uppnå. Inhalatorns uppbyggnad beskrivs också noggrant i bild och text: ”Vitt munstycke med en axel av rostfritt stål. Propeller med kapselhållare. Vit cylinder med en grå hylsa som kan skjutas upp och ned” (*Allergia* 1972). Kan även denna tekniska beskrivning betraktas som en lyckosam berättelse?

Tidigare behandlingar mot astma hade bland annat varit efedrinpreparat – en alkaloid med stimulerande verkan – eller hostmedicin, ibland berikad med jod för att öka den

slemlösande effekten (Foucard 2005). Astmacigarretter, med ingredienser hämtade från medicinalväxten stramonium, fanns att köpa på apotek in på 1950-talet. Om man ställer dessa läkemedel mot de nya läkemedel som kom mot slutet av 1950-talet och som kunde brukas i inhalatorer och bäras med i vardagen, kan man förstå att den vardagliga underhållsbehandlingen blev enklare. Ur denna synvinkel blev den tekniska förändringen viktig för tillverkaren av Spinhalern att lyfta fram. Med ord som ”den nya astmainhalatorn” (*Allergia* 1972) framställs detta föremål som något som kunde hjälpa den som hade astma till ett enklare liv med sjukdomen.

Genom bilderna kan vi förstå att detta är en inhalator som gör vardagen bekväm och okomplicerad samt astman hanterbar. Reklamen idealiserar tinget och skapar en bild av astma som en kontrollerbar sjukdom. I en tid när astma hindrade barn och vuxna att leva ett vanligt liv kunde denna idealisering framstå som åtråvärd. I annonsen skapas en lyckosam berättelse om teknisk enkelhet vars budskap är att det inte skall vara svårt att ha astma. För att förstå detta budskap bör vi ställa det i relation till hur det kunde vara att leva med astma vid denna tidpunkt.

Att leva med astma

De föreställningar som återfinns i reklamaterialet kring synen på sjukdomen kan ges ytterligare perspektiv genom dem som levde med astma eller var anhörig till någon med astma. Liknande frågor som vi ställer till reklamaterialet kan ställas till informanternas skrivna berättelser. Vilka berättelser finns kring det medicinska föremålet? Vilken bild av astman ges när man berättar om sina läkemedel? Hur representeras kroppen och hälsan i dessa berättelser? Det är frågor som metodologiskt använder sig av föremålets förmåga att stimulera individer att minnas (jfr Gunnemark 2009, Ljungström 1997).²

En av de informanter som skickade in sin berättelse på mitt upprop var 48-åriga Berit. I sin berättelse kom hon att reflektera över sitt liv i förhållande till den utveckling som hade skett med läkemedlen och inhalatorerna. Så här skriver hon (berättelsen är något nerkortad):

Det fanns nog inte lika stort utbud på mediciner som idag. Jag hade en liten tub salva för mitt eksem och näsdroppar fick jag för astman. Minns att jag fick Eukalyptus smord på bröstet när det var tungt att andas. Eukalyptus användes också till nästäppa, bröstsmärtor, tandvärk m.m. Min mor berättade att hon hade en släkting som fick röka en sorts mentolcigaretter mot sin astma. Det låter helt otroligt men det lär vara sant. Inte kan jag minnas att det togs någon större notis om

hur man mådde. Vi hade en byläkare som åkte runt i hemmen. Vad visste han om astma? När jag var till sjukhuset för andningssvårigheter och fick näsdroppar var det i början på 1960-talet. På 1980-talet fick jag spray för andningen men det bara rev och sved i hals och lungor, så det kunde jag inte använda. På 1990-talet fick jag astmamedicin i form av turbuhaler³ och det var en välsignelse för mig. Så nog har det gått framåt. Valmöjligheterna har blivit fler (LUF M 25271).

I Berits berättelse finns en kronologi över de läkemedel som hon genom åren kommit i kontakt med. Det är en berättelse som lyfter fram den bristande kunskap om astma som rådde i mitten av 1900-talet och som också Berit påpekar när hon ifrågasätter den byläkare som hon hade tillgång till som barn. Varje tid har sina terapier och som långvarigt sjuk blir läkemedel ett sätt att förhålla sig till en berättelse om hur sjukdomen har påverkat ens liv.

I följande berättelse är det inte ett brukarperspektiv vi möter utan Malin som drar sig till minnes en traumatisk händelse där pappan drabbades av ett kraftigt astmaanfall. Hon skriver (berättelsen är något nerkortad):

Den värsta episoden i min värld, var en gång när vi fortfarande bodde i Åstorp [fingerat] och jag var ungefär fem år. Pappa blev bara sämre och sämre och han fick nästan inte luft. Han tog massor av sprayer och gjorde slut på flera stycken. Mamma var helt hysterisk och ville, att vi skulle ringa efter ambulans, men han vägrade. Han trodde att det skulle gå över. Jag var helt panikslagen och övertygad om att nu dör han. Ingen hade tid att bry sig om mig. Jag kan fortfarande hitta den känsla, som jag hade när jag bara kunde se på hur pappa kämpade för att kunna andas. Mamma sprang mest omkring och visste inte vad hon skulle göra. Sedan är det något som jag inte minns, men någon måste ha ringt efter ambulansen, för plötsligt kommer det intrusande två personer i vita rockar. Jag hade inte hört några sirener eller hört någon bil, utan de bara kom! Personerna ser ingen annan i rummet utan går rakt fram till pappa, som halvsitter i sin säng. En av dem flänger av honom kläderna (det var nog bara skjortan), men jag minns att han verkligen flängde av den. Den andra personen öppnar sin stora svarta väska och tar fram en spruta, som jag tyckte var enorm. Jag minns att jag såg hur han fyllde den med

något från en behållare och sprutade ut litet i luften, men då var jag så fruktansvärd rädd och ögonen på både pappa och mamma var stora som tefat. Sedan höll de på och försökte hjälpa pappa där i sängen och efter en stund, så hörde jag hur pappa blev bättre i andningen. Efter en stund fick pappa resa på sig och så ledde de honom ut till ambulansen och han åkte med (LUF M 25271).

Inhalatorn framstår i berättelsen som obrukbar och Malin skriver hur pappan ”tog massor” utan att det hjälpte. Inhalatorn ställs mot pappans handlande när han tror att läkemedlet skall hjälpa och anfallet avstanna. Sjukvårdspersonalen i sin tur har en spruta, förmodligen en adrenalin spruta, som gav omedelbar lindring. En berättelse som denna ger en annan inblick i vardagen med astma under mitten av 1900-talet än vad läkemedelsföretagen i sina annonser gav vid denna tid. Den bekväma inhalationsmetoden i reklamen är här långt borta och istället handlar berättelsen om obrukbara mediciner och akuta, livshotande tillstånd.

Oförståelsen bland omgivningen för sjukdomen vid denna tidpunkt är ett annat tema som återkommer bland mina frågelistsvarare. I inledningen till artikeln citeras Lena som skriver: ”Man mötte på många oförstående lärare och andra i omgivningen” (LUF M 25271). Så här svarar en idag 48-årig kvinna på min fråga ”Hur tror du att din astma och allergi påverkat dina ungdomsår?”:

Jag var inte lika dålig i min astma och allergi då som jag är idag. Men känslan av att inte bli tagen på allvar och lida i det tysta har satt sina spår. Som äldre har jag talat med min mor om detta men hon verkade inte förstå hur sårad jag var många gånger. Just att bli kallad för pjoskig när jag var dålig har tagit mig hårt. Oftast vände hon sig bort när jag mådde dåligt istället för att hjälpa mig. När jag blev sjuk så fick det gå så långt att jag alltid var i mycket dåligt skick när vi sökte hjälp. Då fick jag alltid veta: ”Du ska då jämt var sjuk.” Kanske jag hade mått bättre idag om jag hade fått hjälp snabbare? (LUF M 25271).

Kvinnans berättelse handlar främst om hennes relation till sin mor och hur hon idag upplever sig orätt behandlad som barn. Att som

barn inte bli lyssnad till och tagen på allvar har påverkat henne starkt, kan vi förstå. Men om berättelsen läses tillsammans med Lenas berättelse så är det också en berättelse om omgivningens syn på astma som en sjukdom som individen skulle förmås att hantera på egen hand. Omgivningen verkar här inte betrakta astma som en allvarlig sjukdom utan mer likt en förkylning eller influensa som skulle läka ut av sig själv. Dessa två kvinnor upplevde att de blev lämnade att klara av sin sjukdom på egen hand och att omgivningen inte tog hänsyn till att man ibland kunde må mycket dåligt.

I dessa berättelser om att leva med astma eller som anhörig framträder en kropp som individen har svårt att ta kontroll över. Det handlar både om läkemedel som inte är tillräckliga för att lindra eller häva ett anfall och om en omgivning som inte har kunskapen och förståelsen att förhålla sig till sjukdomen. I de fyra olika berättelserna återfinns erfarenheter av att astma frammanar en kroppslig oordning som man på olika sätt försöker få kontroll över. Det kan handla om att man tog mer medicin eller förhöll sig till omgivningen på ett sätt så att sjukdomen inte skulle synas.

Med dessa inblickar i vardagen med astma kan vi förstå att behovet av nya och mer effektiva läkemedel var stort, ett behov som läkemedelsföretagen försökte möta med nya produkter i sina annonser.

Annonser med nytt budskap

Adrenalin användes under första halvan av 1900-talet och ansågs då vara det bästa bote-medlet mot kraftig astma (Foucard 2005). I *Nordisk Medicin* från år 1932 kan man läsa: ”Adrenalin är det suveräna medlet vid svåra anfall med dosen 0,2–0,4 ml av den färska lösningen” (citerat från Foucard 2005). Läkemedelssubstanserna som blev möjliga att inhalera under 1950-talet var en vidareutveckling på adrenalin. Ett sådant läkemedel var Isopropydrin.

Läkemedelsföretaget Abbott marknadsförde läkemedlet Isopropydrin och inhalatorn Aerohalor med orden: ”En bekväm inhalationsmetod mot astma” (annons 3). Med en bild på inhalatorn liggande i en handflata, nyligen upptagen ur fickan, illustrerades hur lätt den var att bära med. Men det var inte bara inhalatorn som beskrevs som mobil, även läkemedlet gavs dessa egenskaper: ”Det finns inte längre någon anledning för den kroniske astmatikern att sluta sitt arbete eller avstå från sällskapsliv. Tack vare Isopropydrin, ett snabbt verkande pulver med utvidgande effekt på bronkerna, har patienten lättillgänglig symptomatisk lindring” (*Allergia* 1957). Genom att utveckla det flytande adrenalinet till ett pulver som kunde förvaras i en inhalator och inhaleras vid behov gavs nya möjligheter för en mer mobil behandling. Det skulle bli lättare att lämna hemmet och ta sig ut i arbets- och sällskapslivet. Astman skulle inte uppfattas som ett hinder. I den tecknade bilden förstärks budskapet genom att betraktaren kan se hur enkelt det är att hantera inhalatorn. Reklamtexten fortsätter:

När astmatikern känner att ett anfall är på väg tar han bara tre eller fyra inhalationer av preparatet och använder sig därvid av AEROHALOR, inhalatorn, som går så lätt att stoppa i fickan. Resultat? Bronkialkramperna upphör som regel omedelbart. Inga injektioner, ingen invecklad apparatur, ingen anledning att avbryta arbetet (*Allergia* 1957).

Den som fick ett astmaanfall skulle inte behöva oroa sig för de tekniska svårigheterna att ta medicin, en retorik vi känner igen från reklamen för läkemedlet Isoprenalin och inhalatorn Spinhaler. Enkelt skulle inhalatorn Aerohalor tas fram ur fickan och med tre eller fyra inhalationer skulle anfallet vara över. Genom att ställa den nya inhalatorn mot de gamla teknikerna, som injektioner och invecklade apparaturer, kunde läkemedelsföretaget frammana en berättelse om den mobila och bekväma metoden.

ISOPROPYDRIN

Det finns inte längre någon anledning för den kroniske astmatikern att sluta sitt arbete eller avstå från sällskapsliv. Tack vare Isopropydrin, ett snabbt verkande pulver med utvidgande effekt på bronkerna, har patienten lättillgänglig symptomatisk lindring. När astmatikern känner att ett anfall är på väg tar han bara tre eller fyra inhalationer av preparatet och använder sig därvid av AEROHALOR, inhalatorn, som går så lätt att stoppa i fickan. Resultat? Bronkialkramperna upphör som regel omedelbart. Inga injektioner, ingen invecklad apparatur, ingen anledning att avbryta arbetet.

Isopropydrin är verksamt vid såväl svårare som lindrigare fall av astma^{1, 2, 3}. Dess toxicitet är relativt låg, och vid rätt dosering är biverkningar sällsynta och bagatellartade. Innan läkaren ordinerar Isopropydrin bör han emellertid själv sätta sig in i hur preparatet gives, dosering och de försiktighetsåtgärder som finns beskrivna i utförlig broschyr för läkarna. För vi sända Er ett exemplar?

1. Isopropydrin per Aerohalor vid astma. *Ann. Allergy: (1951), 9: 89, januari—februari.*

2. Isopropydrin-sulfat (25-procentigt) pulverinhalator vid svår astma. *Ann. Allergy, (1950), 8: 488, juli—augusti.*

3. Inhalation av alfa-Isopropylaminetylprotocatechylalkohol, Abbott (Isopropydrin-sulfat). *J. Allergy, (1949), 20:111, mars.*

ABBOTT LABORATORIES SKANDINAVISKA AB
LINDHAGENSGATAN 132 - STOCKHOLM 30

Annons 3 (*Allergia* 1957). I en skissartad bild sammankopplas inhalatorn med handen och med fickan för att illustrera bekvämlighet. Inhalatorn skall vara lätt att bära med i fickan och den skall snabbt gå att få upp och användas. Med hjälp av handen illustreras också detta medicinska föremåls litenhet, något som ytterligare framhävde bekvämligheten. Det var bara att stoppa ner inhalatorn och ge sig ut i arbete och sällskapsliv. På vilket sätt kunde detta lilla föremål skapa drömmar och förhoppningar om den nya och stora värld som väntade den som var sjuk?

I ordet bekväm – från annonsens slogan: ”En bekväm inhalationsmetod mot astma” – finns ett symboliskt uttryck för ett annat liv inom räckhåll för den som hade astma. Sjukdomen och dess behandling framställdes som lätthanterlig och praktisk. I reklamen försöker läkemedelsföretaget på detta sätt frammana en berättelse som argumenterade för

att Aerohaler och Isopropydrin kunde skapa ett nytt och bättre liv. Inhalationsmetodens bekvämlighet skulle ge individen möjlighet att ha en vardag som liknade ett förväntat och normalt liv med arbete på dagarna och socialt umgänge på kvällar och helger. Detta var en retorik kring vad god hälsa skulle vara för individen, något som i annonsen relaterades med ord och bild till det medicinska föremålet.

Läkemedelsföretagen försökte på detta sätt skapa en symbolik kring det medicinska föremålet om det normala livet och den goda hälsan, snarare än att enbart presentera läkemedlets kvaliteter i form av referenser till vetenskapliga studier, uppräknig av de aktiva substanserna i läkemedlet, den tekniska beskrivningen och så vidare. Denna sorts retorik i annonser skall ses i ljuset av den expansion av konsumtionskultur Sverige genomgick i mitten av 1900-talet, där det blev allt viktigare för företagen att i reklamen betona individens roll i det sociala samspelet på bekostnad av produkternas innehåll (Torell 2005). Varorna i annonserna skulle framställas som en produkt som kunde ge individen framgång och nydaning. Sociologen Mike Featherstone menar att denna utveckling gjorde att reklam allt mer kom att kretsa kring vad konsumenten kunde få och mindre kring vad produkten gav (Featherstone 1994). Läkemedelsföretagens annonser kom i allt högre grad att appellera till de kulturella föreställningar som fanns i samhället kring vad till exempel god hälsa borde vara för den enskilde.

Kroppen i det offentliga

Medihaler var en inhalator som läkemedelsföretaget Hässle annonserade om år 1961 (annons 4). Annonsen inleds med en beskrivning av den nya inhalatorns utveckling och det poängteras: "Ett av de viktigaste framsteg, som gjorts under de sista 10 åren inom förpackningstekniken är införandet av 'aerosoler', d.v.s. sprayförpackningar" (*Allergia* 1961). Även här lyftes bekvämligheten med

den nya tekniken fram. I det här fallet var det handhavandet av själva inhalationen som hade förbättrats. Bekvämligheten gestaltades i två av de tre små bilder som finns i annonsen. På den första bilden använder ett barn, med hjälp av en vuxen, inhalatorn. På den andra visas hur enkel hopsättningen av inhalatorn är. På den tredje bilden kan man se hur lätt inhalatorn får plats i en handväska. Tack vare dess litenhet och att den enkelt gick att använda var det möjligt att marknadsföra denna produkt på ett liknande sätt som läkemedelsföretaget Benzon skulle komma att marknadsföra sitt läkemedel Isoprenalin fem år senare: inhalationsförloppet kunde döljas. I annonsen kan vi läsa: "Medihaler är alltid färdig till användning, en inhalation kan ögonblickligen företagas och detta utan att någon behöver märka det" (*Allergia* 1961).

I porträttet på kvinnan möter vi ett ansikte med fast blick och spänstig hals, ett ansikte som utstrålar vitalitet. Här är inte sjukdomen astma närvarande så som vi har mött den i frågelistsvararnas berättelser. Kvinnans läppar formas kring inhalatorns munstycke och genom ett lätt tryck på toppen av det medicinska föremålet tar hon kontroll över sin astma. Den för tiden moderna frisyren, de väl ansade ögonbrynen och eyeliner runt ögonen framhäver tillsammans den mondäna kvinnan. Porträttet bär likheter med det material som antropologen Emily Martin analyserar i sin bok *Flexible bodies* (1994), där hon pekar på hur kroppen under 1960-talet i allt högre utsträckning kom att framställas som en skyddande enhet, en borg, mot en farlig och oorganiserad omvärld. I det framväxande välfärdssamhället i mitten av 1900-talet kom det omgivande samhället att betraktas som allt mer riskfyllt och oberäkneligt och det var upp till individen själv att skydda sig mot dess faror. En stark och beräknelig kropp var bästa skyddet för individen i dennes nya åtaganden.

I annonserna finns en reklamretorik som talar om hur individen med hjälp av det medicin-

ska föremålet borde förhålla sig till sin sjukdom och sin kropp. Genom att använda sig av inhalatorn fanns det möjlighet att inte enbart bemästra sin astma utan också frammana en kropp som bättre passade in i det framväxande välfärdssamhället. Utåt skulle den som hade astma kunna visa upp en felfri kropp, genom att ta kontroll över och ansvar för astman och inte låta den hindra ett idealt liv. Fotografiet på kvinnan uttrycker detta ideal av den unga och välmående människan, någon som bemästrat sin astma och sin oberäknliga kropp och nu kan möta de nya kraven (jfr Frykman 1994). De människor som vid denna tid hade astma skulle inte behöva stå utanför samhället. Man skulle snarare ut i arbets- och sällskapslivet som en frisk och stark människa. I retoriken framstår det diskreta användandet av inhalatorn i offentliga sammanhang som ett steg i individens ansvar att inte visa upp sin sjukdom.

Samtidigt är det ett döljande som är möjligt just på grund av att det medicinska föremålet i det här fallet var relativt litet och att läkemedlen blev lätthanterliga och kunde förvaras i inhalatorerna. Genom den teknologiska och biomedicinska förändring som sker runt 1950-talet skapas nya relationer mellan medicinska föremål och människor. Med nya läkemedelssubstanser eller andra förpackningar av mediciner kan också andra möjligheter att agera i vardagen ges för den som har en sjukdom eller lever med ohälsa. Att kunna ha inhalatorn ”diskret dold i handen” upplevdes säkert som en befrielse av många människor med astma i mitten av 1900-talet. De nya inhalatorerna var konstruerade på så sätt att individen kunde möta de ideal samhället ställde. Handling och teknik stod i proportion till rådande kulturella föreställningar om vilken kropp som offentligt skulle visas upp. Läkemedelsföretagen stärkte därmed också en redan befintlig kultur. Vi kan dock fråga oss om det för den enskilda individen fanns möjlighet att agera annorlunda. ”Jag har aldrig försökt dölja min sjukdom”, skrev

MEDIHALER
RIKER

vid astma

Ett av de viktigaste framsteg, som gjorts under de sista 10 åren inom förpackningstekniken är införandet av "aerosoler", d.v.s. sprayförpackningar. För läkemedel har tidigare denna förpackningsform ej kommit till full användning, då den ej möjliggjort noggrann dosering. I Medihaler föreligger den första fullt utprovade, lätt användbara medicinska aerosolen. Medihaler ger vid varje tryckning en noggrant avpassad dos beroende av hur hårt eller hur länge nedtryckningen sker.

Medihaler är liten och solid. Medihaler kan lätt medföras i en väska eller ficka. Medihaler är alltid färdig till användning, en inhalation kan ögonblickligen företagas och detta utan att någon behöver märka det. Medihaler ger alltid den rätta dosen vid varje nedtryckning. Medihaler är en engångsförpackning, som erhålles på läkemedelskott.

Fråga Eder läkare om Medihaler nästa gång!

Mycket lämpligt för barn

Medihaler kan lätt medföras i handväskan eller fickan

Prövning av Medihaler

HÄSSLE

Universitetsbiblioteket
23 APR 1962
LUND

Annons 4 (*Allergia* 1961). Till skillnad från de tre andra annonserna som presenterats i denna artikel återfinns i läkemedelsföretaget Hässles annons en bild på en människa. Porträttet upptar nästan en tredjedel av hela annonsens utrymme och på detta sätt blir det den inhalerande kvinnan som får betraktarens omedelbara fokus före till exempel de mindre illustrerade bilderna eller texten. Den medicinska produkten blir på detta sätt inte det enda som presenteras i annonsen, utan minst lika centralt är de symboliska mervärden som relateras till produkten i form av den ungdomlighet och friskhet kvinnan utstrålar.

Lena i sin berättelse och visar på individens möjligheter att agera på ett annat sätt än den rådande moralen.

Föremål och kultur

Det medicinska föremålet kan användas som ett titthål för studiet av den tekniska utvecklingens kulturella betydelser för till exempel läkemedel och inhalatorer. Mitt exempel har främst rört möjligheten för individen att dölja sin medicinering för omgivningen genom att

inhalatorn gjordes mindre och mer hanterbar. Plötsligt gick det att skapa sig en vana för den som hade astma att ha med sig inhalatorn på jobbet eller i sällskapslivet utan att någon i omgivningen märkte det. Samtidigt kan vi fråga oss om det inte samtidigt uppstod ett tvång att dölja sin sjukdom, sin avvikelse. Utvecklade läkemedelsföretagen produkter som passade in i samhällets rådande kultur av vad som ansågs som normalt handlande och vad som var avvikande handlande för den som hade astma? Genom de analyserade annonserna kan vi förstå att det skulle göras enklare att ha astma, inte bara medicinskt utan också i förhållande till omgivningen. Utformningen av inhalatorn verkar därmed sammanfalla med hur de drabbade kom att leva med sin sjukdom. Samtidigt är detta ett sammanfallande som snarare kan påvisa den sjukes svagare position i samhället.

När individen tror sig få en starkare position genom de värden läkemedelsföretagen lovar för dem som använder inhalatorerna, visar det sig att inhalatorn komprometterar individen med en tydligare sjukdomsroll (jfr Hansson 2009). Istället för att bli en människa som tar plats med sin astma i det offentliga, blir individen en människa som diskret skall sköta sin sjukdom och sin behandling på egen hand i det fördolda. Den nya teknologin medförde på så sätt både en möjlighet till självmedicinering och en självkontroll av kroppen.

Det var inte nödvändigtvis så att läkemedelsföretagen hade som uppsåt att konservera en viss syn på det normala och det avvikande, men frågan kan ändå ställas: Vilket var syftet med att konstruera de diskreta medicinerna? Frågan kan inte besvaras genom det material jag presenterat här, men vi kan gå tillbaka till det tidigare resonemanget, hämtat från Karl Marx, om att den som äger den materiella makten också har större möjligheter att påverka och skapa de värden som relateras till den producerade varan (Marx 2003). Här menar jag att vi måste studera den kontext

som varan är en del av för att förstå hur läkemedelsföretagen agerar kring teknisk förändring. Kan det vara så att både inhalatorns utformning och annonsernas berättelser är en kanalisering av de värden som finns vid en viss historisk tidpunkt? Att den materiella makten så att säga ligger i att kunna paketera och sälja dessa värden? Som jag har pekat på i artikeln finns det en samstämmighet mellan budskapen i läkemedelsföretagens annonser och de kulturella föreställningar kropp, sjukdom och hälsa. Kan det ha varit så att annonserna kom att stärka rågången mellan det som sågs som normalt och det som sågs som avvikande i samhället? Genom att lyfta fram möjligheten att vara diskret, att som individ kunna dölja den sjuka kroppen för omgivningen, pekade annonserna, och i förlängningen det medicinska föremålet, ut vilken relation *astmatikern* skulle ha till sin kropp, sin sjukdom och sin hälsa.

Kristofer Hansson, FD

Institutionen för kulturvetenskaper, Lund

Noter

- * Denna artikel är i olika versioner läst och kommenterad av Markus Idvall, Lars-Eric Jönsson och Andrea Landström. Ett stort tack för er hjälp. Till stor hjälp har också kommentarerna från den externa läsaren varit, stort tack.
- 1 Sociologen Alan Prout utgår från ett ANT-perspektiv i sin artikel om nätverken mellan brukaren och inhalatorn och studerar därmed tinget som en aktant som påverkar handlingar (Prout 1996, jfr Latour 1998). Jag har i min artikel valt att betrakta de relationer som finns mellan människan och det medicinska föremålet som centrala för att förstå hur tingen förmedlar kunskaper och värderingar samt upprätthåller och skapar relationer (jfr Frykman 2006). Själva artikeln är dock ingen ANT-analys utan en undersökning av de berättelser som finns i annonser och hos frågelistsvararna.
- 2 Fenomenologin lär oss att tingen har en tillhandshet som vi också kan använda för att ge människor möjlighet att minnas sin historia kring det medicinska föremålet (jfr Frykman 2006, Pedersen

2004). Att det är så mycket enklare att erinra sig det förgångna med hjälp av föremål har vi alla erfarenhet av. Plötsligt sköljer minnen över oss när vi blir medvetna om ett ting från vår barndom. Här behöver tillhandsheten inte innebära att informanten har tinget i sin hand, utan det kan räcka med att hon eller han får möjlighet att tänka på vilka föremål som en gång var centrala i vardagen. Men med detta perspektiv uppstår också ett källkritiskt problem som handlar om minnets möjligeter och begränsningar (jfr Ricoeur 2005). Hur ska den dolda historien bli ihågkommen?

- 3 Turbuhaler definieras i FASS.SE enligt följande: ”En typ av inhalator där läkemedlet är pulveriserat i en behållare. Vid inandning genom turbuhalern slås läkemedelspartiklarna sönder och luftflödet förstärks så att de har rätt storlek och hastighet för att kunna transporteras ner i luftvägarna” (FASS. SE, 2010-03-24).

Källor och litteratur

Källor

- Allergia* (1957). Annons från läkemedelsföretaget Abbott, nr 2.
- Allergia* (1961). Annons från läkemedelsföretaget Hässle, nr 3.
- Allergia* (1966). Annons från läkemedelsföretaget Benzol, nr 4.
- Allergia* (1972). Annons från läkemedelsföretaget Fisons, nr 6/7.
- LUFM 25271, svar på frågelista från författarens upprop 2004 i tidningen *Allergia* (nr 2).

Litteratur

- Arvidsson, Alf (1998). *Livet som berättelse. Studier i levnadshistoriska intervjuer*. Lund: Studentlitteratur.
- Bergquist, Magnus & Svensson, Birgitta (red.) (1999). *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*. Lund: Studentlitteratur.
- Bringéus, Nils-Arvid (2003 (1970)). Redskap. I: Bringéus, Nils-Arvid (red.) *Arbete och redskap. Materieell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Featherstone, Mike (1994). *Kultur, kropp och konsumtion. Kultursociologiska texter*. Stockholm: Symposium.
- Frykman, Jonas (1994). Kroppens förvandlingar. Hälsa, medicin och kulturell förändring i 1900-talets sam-

hälle. I: *Kulturella Perspektiv. Svensk etnologisk tidskrift*, nr 2, s. 48-59.

- Frykman, Jonas (2006). Ting som redskap, *RIG. Kulturhistorisk tidskrift*, nr 2, s. 65-77.
- Foucard, Tony (2005). Astmabehandlingens historia, *Allergi i Praxis*, nr 4, s. 8-12.
- Gunnemark, Kerstin (2009). Memorable belongings. I: Kurkowska-budzan, Marta & Zamorski, Krzysztof (red.) *Oral history. The challenges of dialogue*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Co.
- Hansson, Kristofer (2004). Medicinen som fetisch. Den symboliska betydelsen av astma- och allergimedecin, *Socialmedicinsk tidskrift*, nr 6, s. 531-538.
- Hansson, Kristofer (2006). Recension. Roger Qvarsell & Ulrika Torell (red.) ”Reklam och hälsa”, *RIG. Kulturhistorisk tidskrift*, nr 2, s. 118-120.
- Hansson, Kristofer (2007). *I ett andetag. En kulturanalys av astma som begränsning och möjlighet*. Stockholm: Critical Ethnography Press.
- Hansson, Kristofer (2008). Det medicinska föremålet talar, paper presenterat på konferensen ”Teknik- och vetenskapshistoriska dagar 2008”, Tekniska museet, Stockholm, nerladdningsbart på: www.sntv.kva.se/files/Medicinska_foremal.pdf.
- Hansson, Kristofer (2009). Upplevaren och tillhörigheten, *RIG. Kulturhistorisk tidskrift*, nr 4, s. 223-224.
- Helman, Cecil G. (2007). *Culture, health and illness* (5th edition). London: Hodder Arnold Publication.
- Koyptoff, Igor (2003 (1986)). The cultural biography of things: commoditization as process. I: Appadurai, Arjun (red.) *The social life of things. Commodities in cultural perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Latour, Bruno (1998 (1992)). Teknik är samhället som gjorts hållbart. *Artefaktens återkomst. Ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*. Stockholm: Nerenius & Santérus Förlag.
- Ljungström, Åsa (1997). *Öster om Arlanda. En etnologisk studie av berättelser och föremål i en hemslöjdsinventering*. Uppsala universitet: Skrifter från Etnologiska avdelningen.
- Ljungström, Åsa (2009). I hamn utan skam. I: Hagborg, Anna, Lennartsson, Rebecka & Vallström, Maria (red.) *Tidens termik. Hastighet och kulturell förändring*. Umeå: Boréa Bokförlag.
- Lundin, Susanne & Åkesson, Lynn (1999). Introduction. The amalgamation of technology and culture. I: Lundin, Susanne & Åkesson, Lynn (red.) *Amalgamations. Fusing technology and culture*. Lund: Nordic Academic Press.

- Löfgren, Orvar (1990). Tinget och tidsandan. I: Arvidsson, Alf, Genrup, Kurt, Jacobsson, Roger, Lundgren, Britta & Lövkrona, Inger (red.) *Människor och föremål. Etnologer om materiell kultur*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Martin, Emily (1994). *Flexible bodies. The role of immunity in American culture from the days of Polio to the age of AIDS*. Boston: Beacon Press.
- Marx, Karl (2003 (1932)). Den tyska ideologin. I: Liedman, Sven-Eric & Linnell, Björn (red.) *Karl Marx. Texter i urval*. Stockholm: Ordfront.
- Pedersen, Ragnar (2004). Studying the materiality of culture. Reflections on some fundamental issues, *Ethnologia Scandinavica*, vol. 34, s. 13-22.
- Pickstone, John V. (2000). *Ways of knowing. A new history of science, technology and medicine*. Manchester: Manchester University Press.
- Prout, Alan (1996). Actor-network theory, technology and medical sociology: an illustrative analysis of the metered dose inhaler, *Sociology of Health & Illness*, nr 18 (2), s. 198-219.
- Qvarsell, Roger (2005). Att sälja hälsa. I: Qvarsell, Roger & Torell, Ulrika (red.) *Reklam och hälsa. Levnadsideal, skönhet och hälsa i den svenska reklamens historia*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Ricœur, Paul (2005 (2000)). *Minne, historia, glömska*. Göteborg: Bokförlaget Daidalos.
- Sjöholm, Carina (2003). *Gå på bio. Rum för drömmar i folkhemmets Sverige*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Torell, Ulrika (2005). Vitt, vackert och vetenskapligt. Om värden i svensk tandkrämsannonsering 1890–2000. I: Qvarsell, Roger & Torell, Ulrika (red.) *Reklam och hälsa. Levnadsideal, skönhet och hälsa i den svenska reklamens historia*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Whyte, Susan Reynolds, Van der Geest, Sjaak & Hardon, Anita (2002). *Social lives of medicines*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Åkesson, Lynn (2001). Bioekonomi – mellan människa och ting, *Kulturella Perspektiv*, nr 3, s. 66-71.

SUMMARY

Discreet Medicin

Asthma Narratives in Advertisements and Questionnaires 1950–1970

This study highlights the medical object as an approach to study illness narratives. The medical object is discussed as a mean to broaden the study of medicine and include other dimensions than those related to the pharmacological treatment. The aim of the article is to use narratives about asthma to analyse the culture perspectives on body, illness and health in the mid-1900s. The study focuses on the first airway-widening drugs for inhalation introduced in the late 1950s. The sources in this article are advertisements for the drugs and contemporary narratives from people who suffered from asthma at this time or have had experiences as a relative. In the advertisements for the drugs and inhalers

we find stories about technological simplifications that points out that it ought not to be trying to suffer from asthma. At a time when asthma prevented children and adults from having a normal life, this idealization could be seen as desirable. The pharmaceutical enterprises tried in this way to create cultural symbols of normal life and good health. Using the new inhalators was an opportunity to manage the asthma and manifest a body that could be seen as a normal one. Central to this rhetoric was the opportunity to discretion when using the inhalator. In this way the individual should manage their asthma and their treatment privately.

NYA AVHANDLINGAR

Johanna Rosenqvist: *Könsskillnadens estetik? Om konst & konstskapande i svensk hemslöjd på 1920- och 1990-talen*. Nordiska museets förlag, Stockholm 2007. 268 s., ill. English summary. ISBN 978-91-7108-516-0.

Under de senaste åren har det forskats och skrivits mycket om den svenska hemslöjdsrörelsen och Johanna Rosenqvist ansluter sig med sin avhandling *Könsskillnadens estetik? Om konst & konstskapande i svensk hemslöjd på 1920- och 1990-talen* till en rad studier där hemslöjden granskats ur olika kultur- och könsteoretiska synvinklar.

Själv har Rosenqvist tidigare medverkat i *Den feminina textilen. Makt och mönster* (2005), en antologi som redigerats av Birgitta Svensson och Louise Waldén och där frågan om textilområdet som både ett reservat och en arena för kvinnor diskuteras ur olika synvinklar. Under rubriken "Hemslöjd som feministisk strategi" skriver Rosenqvist om hur konstnärsrollen inom hemslöjdsrörelsen på 1990-talet gestaltas i föreningens tidskrift *Hemslöjden*.

De många forskningsprojekt med anknytning till hemslöjdsrörelsen som pågått, visar att hemslöjden på flera olika sätt haft en roll i uppbyggandet av det moderna Sverige. Och alla dessa studier behandlar dessutom inte alls bara det förflutna, utan ofta också hemslöjdens plats som en del av samhället av idag.

Äldre forskning, såsom Anna-Maja Nyléns verk *Hemslöjd. Den svenska hemslöjden fram till 1800-talets slut* (1968) har koncentrerat sig på tillverkningstekniker och material och på hemslöjdsprodukternas roll i allmogesamhället. Men under 1900-talet kom hemslöjd att börja förknippas alltmer med de många hemslöjdsföreningar som grundades med målet att bevara och främja den traditionella allmogeslöjden. De blev starka kvinnodominerade institutioner med en egen ideologi, estetik och folkbildningsmålsättning där framför allt textilslöjden fick en stark roll. Hemslöjdsfrämjandet blev då ett slags feministisk strategi och en del av en borgerlig kvinnlig offentlighet. Sofia Danielson var med

avhandlingen *Den goda smaken och samhällsnyttan: om Handarbetets Vänner och den svenska hemslöjdsrörelsen* (1991) en av de första att studera hemslöjden med fokus på denna utveckling. Då etablerades också det nu spridda bruket bland forskare att begreppsligt skilja på de två dimensionerna av hemslöjd: hemslöjden som produkter och tillverkningen av dem och Hemslöjden som organisation, genom att skriva om hemslöjd i den första betydelsen med litet h och i den senare betydelsen med stort H.

Som ett slags fortsättning på ett etablerande av vetenskapliga sätt att diskutera hemslöjd upplever jag att Rosenqvist nu önskar börja bygga upp ytterligare något nytt, en terminologi för att diskutera "hemslöjds-konstverk" på ett konstvetenskapligt sätt. Tidigare har hemslöjd ofta studerats inom ramen för ämnet etnologi och dessutom ofta av kvinnor med koppling till den organiserade hemslöjdsrörelsen och Rosenqvists avhandling kombinerar nu, på ett nytt sätt, ett intresse för textilkonst och kvinnohistoria med ett konstvetenskapligt perspektiv.

Rosenqvist kallar sin avhandling *Könsskillnadens estetik* och låter titeln följas av ett frågetecken, för att markera att hon anser begreppen *estetik* och *könsskillnad* viktiga att ifrågasätta och diskutera. Hon anger som sitt syfte att studera hur hemslöjd på 1900-talet skapats i relation till konsten och hur synen på begreppen konst och hemslöjd förändrats under århundradet. För att ställa en till synes enkel fråga, skriver hon, kan man fundera över när textila verk är hemslöjd och när de är konst och vad det är som avgör det. Den skillnaden är, påpekar hon, inte självklar eller oföränderlig.

Hur man uppfattar en produkt, anser Rosenqvist, har att göra med vem som tillverkat den och i vilket sammanhang. Hemslöjden blir, enligt henne, intressant att granska i förhållande till den manligt dominerade konstvärlden eftersom hemslöjdsrörelsen har starka kopplingar till textilproduktion och till kvinnor som drivande föreningsaktiva och själva tillverkningen har haft karaktär av hemarbete på amatörnivå. Konstvärlden, däremot, har haft en mer professionell karaktär.

Rosenqvist anser, att man både på individnivå och på organisationsnivå kan se ett genusystem genom vilket de här verksamheterna hållits åtskilda och mäns verksamhet varit överordnad och normgivande.

Dessutom, påpekar Rosenqvist, påverkas uppfattningen om hemslöjden också av vilka benämningar som används om den. Hon diskuterar t.ex. hur man skulle kunna se på produkter som tras mattor, ryamattor, väggbonader, eller varför inte hemslöjdsmonster i allmänhet, ur ett konstvetenskapligt perspektiv och tala om dem i sådana termer som brukar användas inom konstvärlden. Att tala om hemslöjdsföremål som *verk*, inte produkter som de annars ofta kallas, eller att poängtera den process av *komposition* eller *skapande* som leder fram till nya hemslöjdsföremål, kan fungera som ett sätt att få betraktaren att uppfatta dem på ett helt nytt sätt. Alla hemslöjdsföremål är inte konst, men det finns föremål som befinner sig i ett slags spänningsfält mellan hemslöjden och konsten. Sådana som (åtminstone nästan) skulle kunna vara vilket som. Eller både och.

Rosenqvist vill i sin avhandling studera både själva hemslöjdsprodukterna och hemslöjdsföreningarnas verksamhet som institutioner i förhållande till det omgivande samhället. Men dessutom vill hon försöka sätta den hemslöjdsskapande individen i fokus på ett nytt sätt. Hon har fokuserat på två tidsperioder, 1920-talet och 1990-talet, och på fallstudier av två svenska lokalföreningar, i det första fallet Malmöhus läns hemslöjdsförening och i det senare Hemslöjden i Östergötland. Föreningarnas arkiv har fungerat som huvudkällor och ur dem har Rosenqvist valt ut både textilier och andra föremål, skisser, fotografier, kataloger, verksamhetsberättelser och inventerings- och försäljningslistor att studera. Dessutom har hon använt sig av tidningsartiklar och av intervjuer med nyckelpersoner. I sin avhandling försöker Rosenqvist sedan visa hur Hemslöjden positionerat sig bl.a. genom att studera hur den framställts på de utställningar som spelade en viktig roll både på 1920- och på 1990-talet. Dessutom iakttar hon hur hemslöjden visas upp och vad man försöker förmedla genom de fasta institutioner som hemslöjdsbutikerna utgör och genom annan förenings- och kursverksamhet.

Rosenqvist uppfattar sina två utvalda decennier som dynamiska och intressanta perioder. 1920-talet utgjorde en brytningstid då hemslöjden spelade en roll då den funktionalistiska stilen förhandlades fram mot bakgrund av regionala och lokala traditioner. Och på 1990-talet skedde, enligt Rosenqvist, liknande nyskapande sammansmältningar. Då närmade sig konstnärer, både i

och utanför Hemslöjden, sådant som uppfattats som traditionella hemslöjdstekniker och material på nya sätt.

För att än bättre kunna tolka det som sker inom Hemslöjden strävar Rosenqvist till att, på ett nytt sätt, ställa det som sker inom rörelsen i relation till andra närliggande företeelser och till tidens estetiska debatt. De *kategoriseringar* som hemslöjd och textilkonst vid olika tidpunkter har förväntats uppfylla har, anser hon, utvecklats parallellt med den omvandling av bl.a. könsrollerna som ständigt pågått i samhället. Och de olika aktörernas *förutsättningar* har också berott på faktorer som konkreta lagar, vanor och konventioner i det omgivande samhället.

På 1920-talet gick vägen från de traditionella förlagorna till de färdiga hemslöjdsprodukterna, i Malmöhus läns fall via de s.k. ”mönsteriterskorna” vid provvävnadsanstalten. De som då formgav hemslöjdsprodukterna var konstnärligt utbildade, men det var ändå vanligt att deras namn inte alls nämndes t.ex. i samband med utställningar. De sågs snarast som representanter för en kollektiv tradition och därmed försågs deras hemslöjdsprodukter sällan självklart med en signatur i samma mening som då konstnärer signerar sina verk. Men så småningom har förhållandet till tanken att en hemslöjdsprodukt kan ha en skapare blivit mindre kontroversiellt. När man på 1990-talet gjorde produktförädling inom Hemslöjden, genom att anlita utomstående formgivare för uppdraget, hittar Rosenqvist flera exempel på att alltmer uppmärksamhet fästs vid att namn på de personer som på olika sätt medverkat i att ta fram produkterna skulle finnas med.

Det finns ett flertal konstnärer och kritiker som under 1990-talet verkade både inom och utanför Hemslöjden, och både inom konstvärlden och inom Hemslöjden utmanades gränser för hurdana produkter eller verk som ”kunde” tillverkas. Utöver det uppmärksammar Rosenqvist på 1990-talet också en tendens till förändrad begrepps användning. Istället för om *hemslöjd* och *Hemslöjden* talade man alltmer om *slöjd* och *Slöjden*. Det, anser Rosenqvist, har att göra både med att den ”manliga” slöjden, som då börjat komma in allt mer, upplevdes passa in bättre i ett begrepp mindre fokuserat på hemmet och på att man ville lägga mer fokus på *görandet* istället för på de färdiga produkterna. Rosenqvist uppmärksammar fenomen som att textiltillbildningen omorganiserades och att begrepp som workshops och att visa skapandeprocessen i konstskapande kom i fokus på ett nytt sätt. Hon tar dessutom upp olika exempel på hur det skapades ett större utrymme för ett lekfullt

förhållande till traditionen inom Hemslöjden och hon visar på hur man började betona slöjdpedagogik och självförverkligande genom slöjddandet, liksom också återbruk och hushållande med resurser, på ett nytt sätt. Återbrukshemslojd kunde nu t.ex. tillverkas av sådana plastprodukter som blir över i dagens samhälle, inte bara av mer traditionella naturmaterial.

Hemslöjden har, konstaterar Rosenqvist, inte varit isolerad under sin drygt hundraåriga verksamhetsperiod. Konstnärer har använt sig av liknande traditionella tekniker, material och processer som de som verkat inom Hemslöjden. Men, trots att hemslojdsetetiken med fog kan sägas ha varit i samklang med den inom konstvärlden under både 1990- och 1920-talen har konsthistorikerna generellt förbisett den. Den (upplevda) stora skillnaden mellan konst och hemslojd har, anser Rosenqvist, upprätthållits eller förstärkts genom att man egentligen inte diskuterat och skrivit om konstnärligt utförda hemslojdsprodukter som individuellt skapade (konst)verk.

Rosenqvist ansluter sig till dem som hävdar, att hantverk och konst har en gemensam historia och att de inte bör åtskiljas så mycket som tidigare gjorts. Hemslöjden har, enligt författarens mening, spelat en långt viktigare roll för svensk formgivning än vad som hittills framgått och den förtjänar därför att sättas in i sitt konsthistoriska sammanhang. Med sin avhandling vill Rosenqvist bidra både till kunskap om hemslojden som sådan och till en diskussion om vilka frågor och företeelser som, utöver de som etablerats som självklara, borde anses beröra konstvetare med ett intresse för 1900-talet.

Maria Ekqvist, Åbo

Maria Strannegård: *Hotell Speciell: livsstils-konsumtion på känslornas marknad*. Liber, Malmö 2009. 263 s., ill. English summary. ISBN 978-91-47-08836-2.

Hur doftar den kulturella ekonomin? Hur materialiseras, berättas och marknadsförs den? Och hur ser den ut? Det är några av de frågor som Maria Strannegård ställer sig när hon betraktar den kulturella ekonomin i sina mest konkreta former. Strannegårds avhandling *Hotell Speciell* tar sin utgångspunkt i framväxten av en ny hotellgenre de senaste 20 åren som bär många namn men som författaren benämner livsstilshotell.

En viktig del av den kulturella ekonomin är den ekonomiska potential och de intressen som ligger i det

emotionella, det Strannegård kallar för *känsløkonomi*. I avhandlingen belyses känsløspelets betydelse för ekonomin med livsstilshotellen som exempel. Strannegård sätter in känsløupplevelserna i ett ekonomiskt sammanhang där efemära kvaliteter som atmosfär, aura, sinnlighet och emotioner idag utgör viktiga delar av managementstrategier och produktionscykler. I känsløekonomins tidevarv är emotionella värden hårdvaluta, en oändlig resurs som kan tillföra energi till hotellverksamheten. Författaren menar att livsstilshotellen kan vara en nyckel till att förstå några av de ekonomiska och kulturella processer som påverkar vårt samhälle.

Strannegård beskriver avhandlingen som en kulturhistorisk studie av en *formeringsprocess* – hur känsløekonomins ideal tog in på hotell och började ange tonen för hur de skulle utformas och kommuniceras. Hennes intention har varit att studera de föreställningar, ideal, värderingar och normer som omger livsstilshotellen med hjälp av kulturanalys som metodologiskt verktyg. På så vis faller avhandlingen in under den forskningstradition inom etnologin som undersöker meningsskapande kulturprocesser.

Tingen har haft en central roll i analysen, dvs. hur tingen talar och hur man talar genom tingen. Livsstilshotellens materialitet analyseras i skenet av en teoretisk fyrklöver av bildsemiotik, identitetsteori, fenomenologi och diskursteori, där den sistnämnda har fått störst utrymme och kanske också fungerar bäst. Strannegård har således valt att laborera med olika teoretiska ingångar för att uppnå ett ”kalejdoskopiskt perspektiv” på sitt material snarare än att låta en enstaka teoretisk infallsvinkel dominera avhandlingen.

Avhandlingens dispositionen följer en rak och konsekvent narrativ form där Strannegård bjuder in läsaren till en promenad genom hotellets olika utrymmen, från hotelllobbyn till sovrummet via korridoren och hotellbaren. Respektive rumskategori, t.ex. hotelllobbyn, utgör också bokens kapitelteman. Det är en promenad som både visar hotellets framsidor och baksidor – både bildligt och bokstavligt talat.

I andra kapitlet tecknar författaren en bakgrundsbild till uppkomsten av hotellgenren i sin tid. Det är en analys av livsstilshotellens kulturella konstruktion och självrepresentationer, men också av pionjärernas och hotellrebellernas kamp mot kedjehotellens etablissemang. I kapitlet skildras inte bara hur de gamla nattklubbsrävarna Ian Schrage och Steve Rubell överförde tankesätt inom klubbkulturen till hotellbranschen genom att uppfinna en ny hotellgenre tätt knuten till

urban livsstil – *boutiquehotell* – utan även hur de själva gärna framhäver sin framgångshistoria. Det förekommer genomgående rikligt med referenser till Schragers i avhandlingen. Denna slagsida mot Schragers hade kunnat vara problematisk för avhandlingen om det inte vore så att Strannegård också granskade Schragers självrepresentation och hotellkoncept, vilket hon tydligt gör.

Ett av de viktigaste inslagen inom den uppblomstrande hotellgenren har varit att betona det nya och innovativa i konceptet med hjälp av förnyelsestrategier, ständiga förändringar och snabba scenbyten. Ett annat drag i hotellgenrens retorik som Strannegård poängterar är kulturen av individualism och anti-konformism. Författaren låter oss bli bekanta med ett antal operatörer på marknaden och gäster som kontinuerligt besöker dessa livsstilsbetonade och genomdesignade hotell. Gästerna använder hotellbesöket för att uttrycka sin personlighet och signalera sina intentioner och preferenser för att differentiera sig som person och konsumtionsvarelse. Strannegård kallar i likhet med Scott Lash och John Urry denna expressiva hotellkonsumtion för ”estetisk reflexivitet”, ett slags självbespeglning som inte bara går utåt utan lika mycket inåt hos individen.

Författaren beskriver också hur hotellgenrens karaktäristik och egenskaper så småningom anammades av de stora kedjorna och anpassades till stordrift. I denna process blev definitionerna ett viktigt redskap för hotellaktörerna att positionera sig inom segmentet, som i sig kan beskrivas som ett diskursivt fält. Strannegård visar hur talet om hotellen – *vem* som definierar ett hotell som ”lifestyle” och *hur* det sägs – avgör vilken som får kvala in. Hon konstaterar också att många av de egenskaper och strategier som förekommer i hotellsegmentet inte är nya, utan som hon skriver, gammalt vin i nya buteljer.

En kvalitet i avhandlingen är de rika miljöbeskrivningarna. De är relevanta för att förstå de teckentyngda hotellmiljöerna. Suggestiv ljud- och ljussättning, extravagant och udda inredningsdesign möter besökaren så fort denne kommer innanför tröskeln. Hotellen inom livsstilssegmentet gör stora ansträngningar för att kommunicera med besökarna. Strannegård pekar på att de scenografiska hotellmiljöerna ofta signalerar smakkollisioner och motstridiga teckenkombinationer för att skapa en semiotisk friktion mellan hotellet och dess gäster, som t.ex. de surrealistiskt oproportionerliga krukorna som pryder entrén på hotellet St Martins Lane i London tillsammans med trädgårdstomtar och gigantiska guldänder som fungerar som sittmöbler.

Strannegård menar samtidigt att hotellen förmedlar ett löfte av samhörighet. Boendet uttrycker tillhörighet samtidigt som det skapar associationer och expressiva effekter. Designen förkroppsligar den ”subkultur” som gästerna vill tillhöra. Hotellen har således en stor identifikationspotential, menar författaren. Trenderna hjälper konsumenten att göra val, och genom valet kan individen uppgå i olika gemenskaper. Hotellkonsumtionen fungerar inte bara som statusmarkörer utan även som identifikationsobjekt; de attribut som en individ lägger till sin person upplevs inte bara viktiga för självprofileringen utan också för självuppfattningen. Den estetiska reflexionen är så att säga både riktad utåt och inåt i den ordlösa kommunikationen.

Många hotelloperatörer liknar hotellmiljöerna vid drömvärldar som uppmuntrar till verklighetsflykt. Att framkalla känslor är en lika viktig strategi för hotellkonceptet som att väcka uppmärksamhet och förmedla budskap. En vanlig taktik som livsstilshotellen använder sig av är enligt författaren att *antropomorfera*, att besjåla hotellen. De estetiska arrangemangen har inget värde om de inte har en själ, dvs. en omsorg och tydlig idé, som genomsyrar kompositionen. Såväl besökarna som personalen ingår i detta konstverk konstaterar Strannegård. Människorna betraktas som ting och hotellen som levande väsen. Strannegård beskriver också hur hotellföretagen arbetar med avvägda emotionaliseringsverktyg – formler, designprogram, modeller och mätinstrument – för att bemästra och artikulera svårångade värden som ligger inom besökarnas känsleregister.

Men ju längre i avhandlingen man läser desto mer flagnar färgen på hotellrummets väggar och ju fler pubeshår finner vi i avloppsbrunnen i badrummet. Kort sagt blir man som läsare allt mer uppmärksam på baksidorna av livsstilshotellens värld. Det är ett medvetet stilistiskt grepp som författaren tar och som skapar en effektfull narration i texten.

Det finns emellertid generellt sett en risk vad gäller avhandlingar med en alltför utpräglad stilistik att de väcker misstro, som om författaren förbiser problem i undersökningen bakom en stilfull fernissa. Å ena sidan kan stilistik, välfunnen tematik, eleganta ordlekar, peripetier och crescendon skapa ett engagemang för texten som gör innehållet tillgängligt för läsaren. Å andra sidan kan stilgreppen i samma ögonblick minska friktionen mellan läsaren och innehåll så pass att de riskerar att reducera upplevelsen av vetenskaplighet, vilket gör att innehållet tappar i trovärdighet. Det är en återkommande problematik när författare försöker ta ut

svängarna innanför avhandlingsgenren eller befinner sig i gränslandet till andra litterära genrer.

För egen del ser jag de narrativa stilgreppen – hotellvandringen som blir alltmer beklämmande ju längre in i hotellabyrinten man kommer – som ett gott retoriskt grepp för att visa upp den andra sidan av myntet. Vissa kapitelteman och deras koppling mellan rum och diskussion känns däremot mer motiverade än andra. I kapitlet *sex – Korridoren: Hotell Emotionell* – lyfter författaren fram korridoren och dess labyrintiska struktur som ett exempel på en av flera rumsligheter som stimulerar fantasin och väcker känslor. Frågan är hur stor roll korridoren spelar för strävan efter att skapa emotionella upplevelser i livsstilshotell. Kopplingen mellan ”hotellkorridor” och ”emotionell” i detta kapitel känns dessvärre lite forcerad.

Det i mitt tycke kanske starkaste kapitlet i avhandlingen är då Strannegård söker upp känsløkonomins bakgårdar i kapitel åtta: *Bakom kulisserna: Hotellet som teater*. Här spelar författaren ut teatermetaforen till fullo genom att tala om ett *front stage* och ett *back stage*. Strannegård beskriver med socialt patos livsstilshotellens maskineri, känslöarbetarnas vardag och vad *impression management* kan medföra i praktiken om man drar det till sin spets.

På ett hotellrum på Hudson Hotel får vi uppleva en konflikt mellan verkligheten och det ideala tillståndet. Hotellet måste undanröja alla ålderstecken – inte bara radera ut spåren från tidigare hotellgäster och andra objudna gäster som kvalster och kackerlackor så att de nyanlända får förnimmelsen av att vara först. Därför måste hotellet upprätthålla förtröllningen och ständigt återuppstå som nytt. Men detta sker genom systematiska och rationella åtgärder. Rationaliteten är en förutsättning för förtröllningen snarare än en motsats till den, hävdar Strannegård. Hela detta hotellmaskineri kräver också en armé av underbetalda underhållstrupper av lokalvårdare, vaktmästare, servitörer och massörer som verkar i kulisserna. De ska leverera utan att synas.

En styrka i avhandlingen är att författaren inte bara haft ambitionen att betrakta livsstilshotellen som en kulturell företeelse, utan även velat granska, avmystifiera och problematisera dem utan att mynna ut i kategorisk ”eländighetsforskning”. Den verbala paradoxen i sammanhanget är att Strannegård å ena sidan använder orden *makt* (5 ggr), *maktthavare* (2 ggr) och *ideologi* (4 ggr) endast i liten utsträckning i avhandlingen (att jämföra med *Schrager* som nämns 180 ggr). Å andra sidan lyckas hon problematisera livsstilshotellens ideologi och be-

skriva de utpräglade maktrelationer som verkar där.

När jag läser om Hotel W:s parlör för sina anställda (en anställd ska kallas för *talent*, en anställningsintervju för *audition*) och om livsstilshotellens fetischjakt på känslöstämningar och personlighet, om den skeva könsfördelningen och den etniska homogeniteten bland den sämst betalda servicepersonalen, om distansen mellan aktörerna i produktionsledet från chefsposition till dem som städar hotellrummen, om de vattentäta skotten mellan gästutrymmen och underhållsmaskineriet, och om den medvetna kundfiltreringen – det författaren kallar för det *estetiska imperativet* – så associerar jag till begrepp som *alienation* och *varufetischism*. Dessa klassiska begrepp introducerades av Karl Marx på 1860-talet och har vandrat runt i akademiska avhandlingar alltsedan dess. Jag menar dock att de har giltighet än idag. Framför allt är de användbara begrepp för att beskriva sociala och kulturella maktrelationer i konsumtionssamhället. Begreppen ligger i undertexten i avhandlingen, men formuleras inte explicit.

En poäng som jag tycker Strannegård kunde ha gjort mer av är att diskutera den emotionella varufieringsprocessen på ett generellt och teoretiskt plan. Författaren skulle ha kunnat kasta nytt ljus på begrepp som *alienation* och *varufetischism* i relation till dagens känsløkonomi. Vad sker med människovärdet då känslor, ”EQ”, och särpräglade personlighetsdrag blir till fetischer med ett ekonomiskt värde? Vad händer då känsløregistret kokas ned till upplevelsekoncept i livsstilshotellens conceptualiseringsprocesser? Var befinner sig makten och motmakten i känsløekonomin? Jag tror att dessa begrepp från den historiematerialistiska forskningstraditionen, som för övrigt både Bourdieu och Baudrillard stammar ur, hade kunnat ge arbetet en extra dimension utan att framstå som förlegade.

I det sista kapitlet, *Hotell Speciell*, sammanfattar Strannegård några av de viktigaste punkterna och slutsatserna i avhandlingen. Hon introducerar ett nytt begrepp – *speciellisering* – som ringar in de ambitioner och processer som driver livsstilshotellen och deras gäster, nämligen att i första hand framstå som utvalda och så unika som möjligt. Hotellen sticker ut på marknaden, och gästerna sticker ut med hjälp av hotellen. Specielleringen bygger i hög grad på känsløproduktion, att frammana känslan av det speciella, genom hotellens materialitet och suggestiva bilder av hotellen som känsløupplevelser.

Mitt samlade intryck av *Hotell Speciell* är övervägande positivt. Maria Strannegård lyckas diskutera flyktiga

begrepp på en konkret nivå och ge den *nya ekonomin* en mer balanserad innebörd genom att peka på dess förutsättningar. Samtidigt åskådliggör hon känslornas betydelse i dagens konsumtionsambly. Genom att avmystifiera och granska hotellkoncepten visar hon hur känslöekonomin opererar symmetriskt och asymmetriskt mellan hotelloperatörer, gäster och anställda. Utan ironi och med socialt patos bidrar författaren slutligen till att skapa en djupare förståelse för människan som konsumtionsvarelse och för människors längtan efter att känna sig – speciella.

Per Strömberg, Kristiansand

Cecilia Axelsson: *"En meningsfull historia?" Didaktiska perspektiv på historieförmedlande museiutställningar om migration och kulturmöten*. Institutionen för humaniora vid Växjö universitet. 317 s. Acta Wexionensia Nr 169/2009. ISBN 978-91-7636-648-6.

Såväl kulturpolitikens som museernas dilemman är kända för oss som arbetar med kultur- och museifrågor. Självreflexionen inom kåren är ofta hög, inte minst hos den pedagogiska personalen. Med jämna mellanrum ställer vi frågorna: Vems är museet? Museipedagogik – är det nåt särskilt? Vem är egentligen museipedagog? Många gånger är frågorna retoriska och svaren är givna av oss själva och av gammal hävd. Och så vandrar vi vidare längs väl upptrampade stigar. Alltför sällan har vi på ett djupare plan ställt frågan: Vilka finns i publiken? Hur ser människors livsvärldar och lärostilar ut, vilka motiv har de för att besöka museet? Reflexiviteten har nu fått viktig respons i en avhandling med didaktiska perspektiv på museipedagogiken.

"Hur möter museernas förmedling skolans, kulturpolitikens och museernas egna verksamhetsmål? Hur används museernas utställningar av lärare och elever och hur uppfattar de utställningarna? Vilka förutsättningar ger de två exempelutställningarna Afrikafarana och Kongospår för att en elev skall kunna fördjupa sitt historiemedvetande och vilka ramar fastställs för detta medvetande i utställningarna, vad gäller klass-, genus- och etniska relationer." Cecilia Axelsson formulerar frågorna och undrar om museipedagogiken svarar mot de proklamerade verksamhetsmålen och om dessa är verkningsfulla inom ramen för en demokratisk utbildningskonception eller ej? Axelsson menar att skolbesök

en i utställningarna ofta är enstaka tillfällen som sällan införlivas i elevernas utbildning i ett längre tema eller perspektiv. Flera av eleverna tar okritiskt till sig museernas förmedling, medan andra blir provocerade och utmanade, menar Axelsson, som slår fast att eleverna har få möjligheter att diskutera dessa erfarenheter vare sig i museerna eller i skolan. Flera av avhandlingens resultat pekar på att förmedlingen av historia i de två undersökta utställningarna inte svarar mot kraven i en demokratisk utbildningskonception.

Avhandlingen har fått gehör i den museipedagogiska debatten. Inom Statens museer för världskultur (SMVK), vars utställning Kongospår var föremål för avhandlingens empiri, har avhandlingens resultat diskuterats som en del av det pedagogiska utvecklingsarbete som pågår där. Författarens konklusioner ger viktigt stoff till samtal om hur museipedagogiken tas emot och vilken potential den har som ett demokratiskt verktyg.

Avhandlingens metod och perspektiv

Författaren har använt en kvalitativ metod. Hon har utgått från två utställningar och gjort intervjuer med producenter, museipedagoger, lärare och elever. Ambitionen har varit att få med alla olika aktörer i processen. Antalet elevintervjuer är begränsat. Motivet för detta är viljan att följa färre röster lite djupare än att göra flera ytligare enkäter. Urvalet av informanter har också styrts av vilka skolor som gjort besök i utställningarna. Vissa intervjuer gjordes i direkt anslutning till museibesöket, andra en termin senare. Intervjuerna är inte jämförbara eftersom att de har tillkommit vid olika tidpunkter och vid skilda situationer. Elevernas bakgrund och förutsättningar skiljer sig också åt.

Avhandlingen bygger på de klassiska frågorna i didaktiska sammanhang, alltså: Vad? – handlar om innehållet i undervisningen, själva urvalet. Hur? – gäller metoden för hur stoffet som valts ut förmedlas, gestaltas. Varför? – bakom denna fråga ligger svaret på tanken med lärandesituationen, här avslöjas intentioner och syften. Till de tre grundfrågorna vill Axelsson lägga frågan: Och sedan?

Hon undrar vilken effekt förmedlingen får på dem som tar del av den; vilken är tanken med att gå till utställningen, hur uppfattas förmedlingen, vad minns besökaren och hur kan detta påverka individens historiesyn?

"Man lärde sig nog massor som man inte tänker på." Så svarade en 10-årig kille på frågan om han lärt sig något under besöket i museet. Och Cecilia Axelsson väljer

att utifrån detta citat gå vidare i resonemang om hur vi samlar erfarenheter som formar våra uppfattningar om historia, om nutiden och förväntningarna på framtiden. Hon menar att om dessa uppfattningar antingen ska fördjupas eller förändras måste de utmanas och därmed aktivera historiemedvetandet.

Motiv och ansvar

”Vem tar ansvar för det som sker i det ofta enstaka och ibland odiskuterade museibesöket?” undrar författaren. Det är inte fruktbart att ensidigt tala om museipedagogens ansvar för målsättning. Publikens, i det här fallet lärarens/elevens, mål med besöket bör efterfrågas i större omfattning. I avhandlingens diskussion faller ansvarsfrågan alltför tungt på museipedagogerna, även om Axelsson diskuterar hur glappet mellan museipedagogens och lärarens motiv kan minskas genom ett närmare samarbete.

Genom min egen yrkespraktik som museipedagog har jag genom åren upplevt hur pedagogen spelar en bärande roll som berättare i utställningarna. Eleverna får oftast rollen som lyssnare som ibland bjuds in att delta i dialog eller aktivitet. Här finner jag den tillfällige pedagogens dilemma och utmaning: enstaka och kortare möten med eleverna kräver en hög medvetenhet om pedagogiken i stunden. Risken finns att elevens roll blir statistens i det pedagogiska programmet där museipedagogen intar föredragspositionen med tolkningsföreträdare. Axelsson har noterat denna problematik i samband med sina observationer av pedagogiska program och i samtal med elever och lärare. Hon menar att det kan innebära ett problem om intentionerna bakom utställningen inte helt tydligt förmedlats från produktionsskedet till museipedagogerna. Axelsson har i samtalen med museipedagogerna uppfattat att utställningar ibland används som en källa för att konstruera en berättelse som ligger parallellt med utställningens berättelse och att enbart korta nedslag görs i utställningslokalen.

Författarens iakttagelser berör även inställningen till tingen som historiebearare. Är de autentiska föremålen verkligen obestridbara bevis? Ett alternativt sätt att berätta en historia är att utgå från aspekter och idéer. Uttrycket ”Spaces of negotiability” används för att beskriva luckorna i utställningen i vilka historia kan skapas av betraktaren enligt den konstruktivistiska kunskaps-synen. Vi har alla den fria viljan. Eller? Axelsson iakttar begränsningarna för hur eleverna kan vara medskapande i det enstaka museibesöket.

Dialogen och elevernas utrymme kan utökas i många

fall. Tysta elever hamnar lätt utanför i dialogvisningar som bygger på att lyssnaren tar ordet när pedagogen bollar ut det. Därför är det viktigt att utveckla fler ”storlekar” på ramverken för det pedagogiska programmet för att bättre hantera pedagogiken i stunden (den tillfällige pedagogens utmaning och spetskompetens) och att sträva efter ett utökat förhandlingsutrymme för eleverna. För att minimera startsträckan i detta korta möte bör mer tid läggas på planeringen och avstämning av förväntade effekter.

Det pågår redan flera olika fördjupade projekt på de olika museerna, men dessa har inte varit föremål för Axelssons undersökning. Här finns goda exempel på hur de eventuella ”glappen” mellan skola och museum kan överbryggas. I dessa samarbeten finns den tid som behövs för att skapa de hållbara relationer mellan museipedagogen och brukaren som behövs.

Demokratisk utbildningskonception

Den demokratiska utbildningskonceptionen som Cecilia Axelsson refererar till i sin avhandling bygger på kategorier för hur utbildning inom samhällsämna bedrivs. Det handlar om tre spår i den svenska utbildningspolitiska historien:

1. Den patriarkaliska utbildningskonceptionen. Samhällsundervisningen ska utifrån ett klassiskt historieperspektiv förmedla en nationell samhörighetskänsla.
2. Den vetenskapligt rationella utbildningskonceptionen. Samhällsundervisningen präglas här av en demokratisk idé om att man med hjälp av objektiv vetenskap (positivistiskt-empiriskt ideal) kan öka elevernas förståelse för samhällsutvecklingen.
3. Den demokratiska utbildningskonceptionen. Samhällsundervisningen betonar mer av frigörande och deltagande ideal i synen på samhället. De objektiva vetenskapsidealerna ifrågasätts till förmån för mer av reflektion och problematisering.

Dessa konceptioner är i huvudsak placerade i historiska perioder, men det finns inslag av samtliga dessa konceptioner i dagens skola. Idag pekas vissa värderingar i samhället ut som mer önskvärda än andra genom skolans värdegrund. Detta skulle därför också kunna kallas för patriarkalisk konception!

Cecilia Axelssons avhandling är framförallt ett debattinlägg i frågor som rör hur de två institutionerna skola och museum spelar på en didaktisk scen för samhällsbyggnad, etik och ideologi. Ur detta perspektiv blir

övning i historiemedvetenhet hos samtliga aktörer av största vikt. Historiebruk pågår.

Axelssons kritik baseras på ett begränsat material. Den kvalitativa metodens resultat kan egentligen inte användas för att uttala sig om just det aktuella materialet. Denna metod med de få observationerna och samtalen med elever, lärare, museipedagoger om verksamheter i två utställningar leder vidare till att nya frågor ställs. Svaret på vilka effekterna av museibesöket blir återstår att finna. På motsvarande sätt som Axelsson ifrågasätter huruvida de enstaka museibesöken är meningsfulla vill jag kontra med att ifrågasätta hur väl avhandlingens resultat kan användas för generella uttalanden. Axelssons avhandling leder främst vidare till frågan hur vi som arbetar med lärande på museerna kan fördjupa vår publikinsikt. Och detta resultat är i sig mycket viktigt.

Publikkännedom bygger ofta på antaganden, mer sällan på insikter. Dessa frågeställningar har visat sig grundläggande inom kultursektorn och speciellt i museers, biblioteks och arkivs arbete med att nå och angå fler människor. Arbetet har pågått i Storbritannien under de senaste tio åren, och nyligen påbörjats inom Malmö stads kulturförvaltnings förändringsarbete för ett s.k. ”vidgat deltagande”.

Frågan om kvalitativa utvärderingar är ständigt aktuell när det gäller att planera och genomföra kulturverksamheter. Hur vet vi att vi lyckats med vårt uppsåt i våra utställningar och program? Oftast känner vi på oss, tycker oss ana en glimt i publikens öga, kanske hör vi verkligen någon utropa: wow! Ett redskap är det brittiska utvärderingsverktyget Generic Learning Outcomes (GLO) som vi har börjat använda i det pedagogiska utvecklingsarbetet (<http://www.inspiring-learningforall.gov.uk>).

Genom att planera för önskade effekter enligt följande fyra områden går det också att följa upp med publikundersökningar som anknyter till dessa. Vilka mål och effekter planerade vi för och vilka effekter upplevde publiken när det gäller:

- Kunskap: fakta, förståelse, förmågor och färdigheter
- Attityder, åsikter och värderingar
- Glädje, inspiration och kreativitet
- Aktivitet, beteende, utveckling och förändring

I forskningsdatabasen läser jag om projektet ”Museet, utställningen, besökaren. Meningsskapande på en ny arena för lärande och kommunikation” vid Institutionen för kultur- och medievvetenskaper, Umeå universitet. I

beskrivningen står: ”Museernas traditionella uppgift att samla, vårda och visa, har visat sig vara otillräckliga motiv för en verksamhet som lämnat den industriella epoken och de nationalstatliga idealen bakom sig. Forskning om museernas identitet samt kommunikation och lärande på museer är dock än så länge bristfällig i Sverige, varför detta forskningsprojekt är angeläget.”

Cecilia Axelssons avhandling kan ses som ett pilotprojekt inom detta forskningsfält som ligger vidöppet för oss. Bollen är i rullning.

Eva Klang Eriksson, Lund

Anna Ohlsson: *Myt och manipulation. Radikal psykiatrikritik i svensk offentlig idédebatt 1968–1973*. Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm 2008. 309 s., ill. ISBN 978-91-85445-94-3.

Psykiatri är på många sätt en marginaliserad företeelse. Genom historien har den som medicinsk specialitet haft en mycket låg, kanske den lägsta, status. Dess patienter kan i många avseenden betraktas som människor i samhällets marginaler. Rumsligt betraktat låg mentalsjukhusen länge i tätorternas periferier, ute på landsbygden men med en viss närhet till närmsta stad.

Ur politisk synvinkel tycks psykiatri för det mesta ha varit en omöjlig fråga. Man vinner inga poäng på att driva den sortens vårdfrågor, såvida det inte handlar om hårdare tag mot farliga s.k. psykipatienter. Då handlar det ju om att rädda skinnet på oss andra.

Ändå är psykiatrien nog den medicinska gren som har genererat flest politiska debatter. Genom historiens lopp har s.k. inspärningshistorier eller -skandaler drivit upp en och annan politiker i talarstolen. Vid andra tillfällen har det just varit ”vansinnesdåd” som har fått röster att höjas för hårdare tag och fler låsta dörrar på klinikerna.

En period som framstår som ett uppseendeväckande undantag är åren kring 1970. Vid denna tid blev plötsligt mentalvården arena för en radikal debatt, inte bara om psykiatri utan också om samhället runt omkring. Idéhistorikern Anna Ohlsson har undersökt den debatten i sin avhandling *Myt och manipulation. Radikal psykiatrikritik i svensk offentlig idédebatt 1968–1973*.

Det nya med 60- och 70-talens diskussion var att röster höjdes mot psykiatri i sig. Tidigare hade kritiken varit riktad mot förhållanden i framförallt den anstaltsbundna vården i syfte att förbättra den. Nu var läget ett annat. Den radikala kritiken tog sikte på psykiatriens

funktion i samhället och sjukdomsbegreppets giltighet.

Psykiatridebatten var förstas en debatt om psykiatrin. Men psykiatrin utvecklades här också till en symbol för ett repressivt samhälle. Den radikala kritiken var i hög grad en kritik mot samhällsutvecklingen, en kritik som använde psykiatrin som ett slags slagträ. Om psykisk sjukdom inte fanns utan var en myt vad var då psykiatrin? Ett samhällets medel för social kontroll? Psykiatern Gösta Harding skulle komma att lägga bränsle på denna brasa genom att påstå att en Vietnamdemonstration som drabbade samman med polisen hade kunnat undvikas om resurserna till barnpsykiatrin hade varit större.

I Sverige skulle psykiatrin komma att engagera en mängd kända personer. Författaren Lars Norén och journalisterna Herbert Söderström och Kerstin Vinterhed är bara några som Anna Ohlsson tar upp. Man ska heller inte bortse från R-förbunden, bl.a. RSMH, och Pockettidningen R som bildades under de här åren och som blev en betydelsefull röst i diskussionerna.

Debatten hade givetvis också internationella injektioner. Forskare som Erving Goffman och Michel Foucault kom med sina ”inlägg” utifrån. Om jag förstår Ohlsson rätt menar hon emellertid att den internationella kritiken hade större betydelse för den svenska debatten kring 1970. Namn som David G. Cooper, Maxwell Jones och Ronald D. Laing hade stor betydelse för den riktning som den svenska diskussionen tog.

Laing blev känd långt utanför de snäva psykiatriska kretsarna med sin bok *The Divided Self* (Det kluvna jaget) och försök i det alternativa behandlingskollektivet Kingsley Hall i London. *The Divided Self* var ett försök att se och behandla patienten som ett subjekt istället för den traditionella psykiatrin vars människosyn ansågs vara objektiverande och vars institutioner betraktades som ett slags verkstäder för mänskliga sammanbrott. Laing och många andra radikala kritiker pekade på familjens och samhällets betydelse för uppkomsten av psykisk sjukdom. Laing menade att det var bara inom vissa socioekonomiska villkor som schizofreni uppstod.

På svensk botten publicerade sociologen Kaj Håkansson 1968 en licentiatavhandling med titeln *Psykisk sjukdom: En teoretisk studie*. Ohlsson uppfattar honom som mycket betydelsefull för den svenska radikala kritiken. Håkansson menade bl.a. att begrepp som abnormitet och psykisk sjukdom var värdeneutrala och objektiva. Men om psykiatri inte var en objektiv vetenskap, vad var den då? Kaj Håkansson tycks ha varit försiktig. Han

påstod inte att psykiatri var ovetenskap. Inte heller ville han utesluta att psykisk sjukdom hade organisk grund. Däremot menade han att psykiatrin hade en tendens att se konforma beteenden som normala.

Anna Ohlsson dröjer vid två konkreta måltavlor för kritiken: *Mentalhälsokampanjen* och *Sociopatutredningen*. Den förra hade initierats av försäkringsbolaget Folksam och syftade till att med ”upplysnings- och studieverksamhet skapa ökad förståelse och samhörighet inom arbetslivet; att lära människorna förstå sig själva och förstå andra”. Man ville också motverka orsaker ”till personliga konflikter, vantrivsel, stress och mental ohälsa”. Som underlag för kampanjen låg psykiatern Curt Åmarks bok *Individ, personlighet och medmännisklig miljö* och psykiatern och företagsläkaren Erland Mindus *Arbete och mental hälsa*, båda publicerade 1968. Men i vems intresse startade kampanjen? Den frågan blev central i den följande debatten.

Konsten att dressera människor (1969) var ett slags motbok mot Mentalhälsokampanjen som framförallt fokuserade på psykisk ohälsa i arbetslivet. I *Konsten att dressera människor* föreföll svaret givet. Psykiatri i allmänhet och kampanjen i synnerhet var att betrakta som indoktrineringsmetoder i arbetsgivarnas intressen. Att ha sin psykiska hälsa i denna mening var att vara anpassad. En alternativ psykiatri borde söka orsaks samband i relationerna mellan individ och samhälle/kollektiv och i klassmotsättningarna.

Landstingsförbundets Sociopatutredning publicerades 1968. Hur skulle psykopater vårdas? Och borde de ens kallas psykopater? Frågorna var inte nya. Men reaktionerna på utredningen blev mycket starka. Utredningen föreslog bl.a. en uppsättning enheter för olika slags sociopater, lättskötta, farliga, mindre rehabiliteringsbara sociopater och särskilt farliga psykiskt sjuka. Specialavdelningarna på S:t Sigfrids sjukhus i Växjö och Sidsjön i Sundsvall samt de fasta paviljongerna i Säter och Västervik borde behållas liksom Karsuddens sjukhus utanför Katrineholm, som föreslogs som rikssjukhus.

Ohlsson menar att en väsentlig skillnad mellan den radikala och den reformistiska psykiatrikritiken var att den förra varnade för vård, vilket inte var fallet med den senare. I Lund menade t.ex. en grupp anarkister att Sociopatutredningen och Mentalhälsokampanjen var uttryck för en politisk psykiatri. Gruppen gjorde sig känd för att ha anstiftat en mordbrand mot den 1970 nybyggda och ännu inte invigda rättspsykiatriska kliniken i Lund.

Vad ville kritikerna ha istället? Man talade bl.a. om

det terapeutiska samhället, ett begrepp som knöts till den brittiske psykiatern Maxwell Jones. Med detta begrepp avsågs en mer utåtriktad verksamhet än de traditionella anstalterna och med utökad kontakt med samhället utanför klinikerna, mer frigång, permissioner och fler öppna dörrar. Patienten avsågs tränas individuellt och i grupp för ett socialt vardagligt samliv. Ett idealt terapeutiskt samhälle var demokratiskt till skillnad från den traditionella psykiatrin där patienten betraktades som ett vårdobjekt inplacerad i en strikt hierarkisk struktur. En alternativ förståelse av psykisk sjukdom byggde på försöken att se den drabbade i ett socialt, ibland klassrelaterat, sammanhang. De radikala kritikerna ville se orsaker och lösningar snarare i den drabbades omgivning än hos den sjuka själv.

Anna Ohlsson menar att både den reformistiska och radikala psykiatrikritiken fick svårt att överleva senare under 1970- och 80-talen när, som hon skriver, den politiska och samhällsliga kontexten förändrades. Med åren blev kritiken också mer intern. Diskussionen riktades mer mot psykiatrens innehåll än dess samhällsliga funktion. Själv blir jag förvånad över att anstalterna i sig inte hade större betydelse för kritiken och försvaret. Varför är svårt att säga. I min egen undersökning av psykiatrens historia under denna period har jag studerat myndigheters och vårdgivares strävan efter att reformera psykiatrin och här framstår anstalternas nedläggning som en av de väsentligaste metoderna. Men då befinner vi oss också ett par år in på 1970-talet och på 80-talet, då flera reformer genomfördes i praktiken.

Generellt sett ger Ohlssons avhandling intryck av att vara empiriskt mycket väl grundad. Genomgången av källorna är gedigen och utförlig. Hon gör en bra beskrivning av kritiken mot psykiatrin, men jag tycker mig i någon mån sakna försvarande röster från den traditionella psykiatrin. Visserligen behandlas t.ex. Mentalhälsovårdskampanjens och Sociopatutredningens texter, men de behandlas främst som något den reformistiska och radikala kritiken kunde reagera på. Men hur försvarades de? Hur såg argumentationslinjerna ut för den traditionella psykiatrin?

Metodologiskt beskriver författaren sin studie som en ”vandring mellan beskrivning av text och kontext” (s. 16). Med kontext menas här dels 1960-talets allmänna politiska radikaliserings, dels psykiatrens historia i Sverige. Hon för också ytterligare ett par metodologiska resonemang men saknar ändå en mer rejäl diskussion

om hur studien har gått till och vilka utgångspunkter den vilar på. Vad innebär det t.ex. att befinna sig i ett samtidshistoriskt forskningsfält? En av möjligheterna ligger bl.a. i att kunna göra intervjuer, vilket Ohlsson också har gjort. Men hon säger sig inte ha använt dem eftersom de borde ha gjorts mer systematiskt. Min misstanke är att hon ändå har haft glädje och nytta av intervjuerna. Men hur?

Och hur bör förändringarna i psykiatridebatten förstås? Författaren studerar en intensiv men kort period i psykiatrens och välfärdssamhällets historia. Trots att hon gör det mycket framgångsrikt blir jag inte riktigt klok på hur denna period ska förstås. Som jag läser hennes beskrivning och analys framstår psykiatridebatten som en reflektion av samhällsklimatet. Är det så förändringarna av diskussionerna bör förstås? Ja, kanske delvis. Men jag har ändå svårt att se debatten enbart som en reaktion på detta klimat. Förändringarnas dynamik och generatorer blir i detta perspektiv svårbegripliga och ganska tunna. Men det är heller inte Anna Ohlssons vilja att förklara detta. Avhandlingens styrka ligger just i fokuset på den begränsade tidsperioden och den väl avgränsade psykiatridebatten.

Psykiatrens historia är ytterligare en kontext som perioden relateras till. Men inte heller här blir jag riktigt klar över hur författaren tänker, eller rättare sagt vilka konsekvenser hennes kontextualisering får i detta avseende. Denna historia, menar hon, med inspiration från den brittiske medicinhistorikern Roy Porter, är mångfacetterad och handlar om både humanisering och disciplinering. Vad menas med det? Står humanisering i motsats till disciplinering? Det är ett motsatspar som skulle ha kunnat utvecklas och ges tydligare fäste i debatterna. Avhandlingens titel *Myt och manipulation* lider av en liknande oklarhet. Begreppsparet följs inte upp tillräckligt för att bli betydelsebärande. Det skulle ha kunnat vara klarläggande men lämnas i stort sett på omslaget.

I ganska hög grad är detta en kritik av vad som *inte* görs i avhandlingen. Och det kan ju förefalla en aning orättvist. Men det kan också ses som en uppmaning för någon att ta vid och gå vidare. Vad hade t.ex. psykiatridebatten för påverkan på den allmänna radikaliserings av det svenska debattklimatet vid den här tiden? Hur kom det sig att mentalsjukhusen blev centrala arenor för vänsteraktivismen vid slutet av 1960-talet?

Lars-Eric Jönsson, Lund

RECENSIONER

Etnografiska observationer. Gösta Arvastson och Billy Ehn (red.). Studentlitteratur, Lund 2009. 227 s. ISBN 978-91-44-05748-4.

För ungefär trettio år sedan stod jag en stekhet söndags-eftermiddag vid en container på Östermalm, där mina då små barn lekte bland bortslängda möbler. Gatan var helt tom på folk så när som på tre unga män, som jag i ögonvrån såg komma gående på en trottoar med plastpåsar i händerna. Helt nära vår container och utan att se oss sprang de plötsligt fram till den stora glasdörren till en stängd ICA-affär och sparkade några gånger på dörren, och efter en tredje spark brast dörren i stycken och glassplitter yrde. Killarna sprang därifrån, ner mot Strandvägen och sedan förmodligen bort mot Djurgården. Jag gick upp i min våning för att ringa polisen och säga att ICA-dörren stod vidöppen, men just som jag lyfte telefonluren såg jag genom fönstret att en polisbil redan anlänt till platsen, förmodligen tillkallad genom något slags automatiskt larm. Jag gick ner på gatan och såg poliserna stå och försiktigt lysa in genom dörren med ficklampor, tydligen litet avvaktande inför att gå in i butiken och möjligen konfronteras med tjuvar. ”Det är ingen där”, sa jag, ”jag såg vad som hände. Det var tre killar som sprang härifrån.” Poliserna tittade på mig. ”Hoppa in i bilen.” Snart var vi på väg ut mot Djurgården på jakt efter förövarna. Jag kände mig en smula illa till mods, eftersom jag inte hade något riktigt klart minne av hur männen såg ut. Det enda jag kunde erinra mig var deras färger: en hade en röd jacka, en en vit, den tredje en svart. Och så kom jag ihåg att en hade kommit rätt mycket på efterkälken när de sprang från platsen. Hade han möjligen ett skadat ben?

Ute på Djurgården upptäckte vi nästan omedelbart tre unga män som satt på en kulle vid Nordiska museet. De hade en transistor, en ”bergsprängare”, på för full volym och rockmusik ekade ut över djurgårdsflanörerna. En hade röd jacka, en hade vit, en hade svart. ”Är det dom?” frågade poliserna. Jag kom att tänka på transistorradiation. Det var naturligtvis därför en av killarna hade linkat långt efter de andra. Han hade haft den tunga radiation att

bära på. ”Jag tror det”, sa jag. En av poliserna hämtade ner killarna från kullen. ”Är det dom?” Jag kände ju inte igen något ansikte. Men jag la märke till att två såg nonchalant oberörda ut, medan den tredje hade ett alldeles stelt, blekt ansikte. Det var naturligtvis han som sparkat sönder dörren, de två andra hade ju egentligen ingenting gjort. ”Ja, det är dom”, sa jag.

Jag kom att tänka på den här historien när jag nyligen läste antologin *Etnografiska observationer*. Det är en bok där tio etnologer, majoriteten ganska nyligen disputerade, ger exempel på sätt att arbeta som observatörer i fält. Boken har sitt ursprung i ett fältarbete som doktoranderna vid etnologiska avdelningen i Uppsala genomförde i London 1996 och som sedan ledde till samarbete med brittiska forskare, med ekonomiskt understöd från bl.a. British Council och STINT (Stiftelsen för internationalisering av högre utbildning och forskning). Ett nytt fältseminarium ägde rum i London i april 2008, och det är deltagarna i detta som nu skrivit denna antologi. Författarna representerar denna gång alla landets etnologiska universitetsinstitutioner med forskarutbildning.

Boken är ingen handbok för etnologisk observation utan författarna har fått full frihet att närma sig problematiken efter eget huvud. Boken hålls ihop av en inledande artikel av utgivarna Gösta Arvastson och Billy Ehn, som också sammanfattar skriften i några korta ord och delar ut råd baserade på temata i artiklarna. Därefter följer ett antal övningsuppgifter för studenter som vill träna observationsteknik.

Etnografiska observationer är en intressant läsning och antologin är välkommen. Utan tvivel är observationer ett otillräckligt problematiserat område i etnologisk forskning. Bidragen här är omväxlande och reflekterande, även om helhetsintrycket kan bli litet disparat. Elisabeth Högdahl funderar över den språkliga sammanfattningen av iakttagelser i fält och prövar att ge flera olika versioner av sina observationer i det nybyggda området Docklands, där en version innehåller hennes egna ganska subjektiva reflektioner, men där hon i en annan rensat bort alla egna värdeomdömen. Maria Bäckman

och Anna Lundstedt tar i var sin artikel upp tekniken att vandra runt i en miljö med en på platsen hemmastadd person, som kan berätta och därmed öppna ögonen på den utifrån kommande observatören. Bäckman använder sig här av erfarenheter från ett tidigare fältarbete i en stockholmsförort. Metoden kan väl närmast ses som ett slags kombination av observation och intervju. Observatörens önskan om att se sitt studieobjekt med öppna och oförevillade ögon leder Erik Ottoson till att bokstavligen låta sig själv gå vilse i storstaden London. Billy Ehn prövar att studera situationer av väntan genom att koncentrerat betrakta personer på parkbänkar och i vänthallar. Det är en tålmodsprövande erfarenhet för fältforskaren och möjligen även för läsaren; ingenting händer. Men artikeln är ändå ett nöje att läsa med Ehns distanserade reflektioner kring metoden och kring sina egna reaktioner och den har närmast litterära kvaliteter.

Att enbart observera är naturligtvis en metod med begränsningar. Man får ofta nöja sig med att gissa sig till vad som ligger bakom det man ser. I praktiken används väl också observation mest i kombination med andra metoder och källor, främst intervjuer. När Lars-Eric Jönsson i sin artikel går på jakt efter uteliggare i centrala London leder det också till samtal med socialarbetare, vilket tillsammans med iakttagelserna ger en god bild av uteliggarnas rörelsescheman och strategier. Det blir en rätt spännande liten lokalundersökning. Att iaktta uteliggare är en etiskt besvärlig och fysiskt krävande uppgift, kanske t.o.m. farlig även om Jönsson inte går närmare in på detta. Observatören måste vara ytterst vaksam för att natttid lägga märke till de diskret inplacerade sovande kropparna längs Themsen och The Strand. Här används fältobservationerna för att man skall kunna bilda sig en översikt av ett fenomen, som sedan även kan studeras med helt andra källor.

Något som kan förvåna i antologin är att London i de flesta bidragen är påfallande anonymt skildrat. Det rör sig om en bok med olika exempel på observationsmetoder, men objektet är nog den stora moderna staden i allmänhet, inte London i synnerhet. Fältövningarna kunde lika gärna ha ägt rum i Stockholm eller Göteborg. Varför man hamnat i London blir litet oklart, antagligen var det lättare att finansiera fältarbetet som ett internationellt projekt. Kvar står dock att de flesta författarna gör ganska litet av det specifikt engelska. Man nöjer sig med att nollställa sig inför mötet med en världsstad. Men eftersom förhandskunskaperna och målsättningen med observationer är så avgörande för om de verkligen blir meningsfulla, kan man undra hur antologin skulle

ha sett ut om alla deltagarna i förväg hade läst t.ex. Kate Fox skarpögda och humoristiska antropologiska bestseller *Watching the English* från 2004. Där görs en systematisk genomgång av alla det gåtfulla engelska örikets sociala och kulturella koder, från spelintresse till sexliv, från hälsningsregler till klädkoder, från attityder till bilar till matregler och pubvanor. Sedan hade observationsövningarna kunnat koncentreras på att bekräfta eller ifrågasätta hennes teorier eller kanske för att diskutera vad som är regionalt kulturellt och vad som är allmänmänskligt.

Den enda observatören som gräver sig ner, faktiskt nästan bokstavligen, i Londons historia och kultur är Ella Johansson i den intressanta artikeln "Iakttagelser av urban materialitet". Det originella med detta bidrag är att det helt och hållet är inriktat mot observationer av orörliga fenomen, byggnader, parkbänkar, källargångar, restauranger och bussinredningar, alltså den fysiska scenen för londonborna. Artikeln leder också fram till förbluffande teorier om Londons gator, deras uppbyggnad i förhållande till hustomter, bakgårdar och källare, vad som ryms under den skönjbara ytan av tekniska konstruktioner och ytterst den stora stadens långa historia. Här görs iakttagelser som leder till reflektioner om vad som skiljer London från andra stora europeiska städer. Ella Johansson kliver till skillnad från övriga författare in på den engelska puben, men då i och för sig mer för att begrunda inredningen än för att ta del av det sociala livet. Jag tycker att det är den artikel i antologin som bjuder på flest överraskningar och tänkvärda perspektiv.

Etnografiska observationer är en läsvärd antologi. Den ger väl ingen definitiv manual för etnologiskt fältarbete i nuet, men vem hade väntat sig det i dessa relativistiska tider. Den är mer inriktad mot det allmänmänskliga, mot den moderna storstaden i allmänhet, än mot det kulturella, det nationella, regionala eller lokala. Det är väl inte heller att förvånas över med tanke på vart trenderna pekar i modern etnologi. Jag kan tänka mig att den väcker aptit hos unga etnologer att pröva observationer som vetenskaplig metod. Spännvidden är stor mellan t.ex. Ella Johanssons försök att frilägga äldre skikt i stadens fysiska verklighet till Lars-Eric Jönssons försök att kartlägga uteliggarnas villkor och dygnsrytm och till Billy Ehns minutiöst koncentrerade övervakning av ensamma väntande människor. Man kan göra reflektionen att det förmodligen är lättare och mer givande att observera det till synes lugna och oföränderliga än det dramatiska och hastigt passerande. Min egen erfarenhet från den krossade entrédörren på ICA som jag inledde

med pekar väl på svårigheterna med att vittna om det dramatiska. Hellre då sitta på en solstol på en badstrand dold bakom solglasögon och systematiskt registrera badgästers beteenden under några timmar, med revirmarkeringar, kontaktytor, loja kroppsuppvisningar och avkopplande badövningar. Men då har vi förstås lämnat den stora staden bakom oss.

Mats Hellspong, Stockholm

Modets metamorfoser. Den klädda kroppens identiteter och förvandlingar. Lizette Gradén och Magdalena Petersson McIntyre (red.). Carlsson Bokförlag, Stockholm 2009. 310 s., ill. ISBN 978-91-7331-225-7.

Modets metamorfoser är den lockande titeln på en antologi om vad människor tar på sig och hur de tar sig ut vid olika tillfällen. Framsidan pryds av en riktig prinsessa i Diorklänning och pärlor – prinsessan Margaret fotograferad av Cecil Beaton anno 1949. Och visst är det så man gör: för att locka läsaren förpackas boken i ett läckert omslag trots att innehållet är bra mycket mer prosaiskt och faktiskt bra mycket intressantare. Omslaget signalerar mode, haute couture, kanske ouppnåeliga drömmar medan innehållet också handlar om bl.a. hästflickors klädsel i stallet, brevbärarnas uniformer och den sedan länge traditionella manliga frisyren med kort i nacken och inklippt vid öronen. Antologin samlar uppsatser som utifrån etnologiska perspektiv undersöker den klädda kroppens identiteter och förvandlingar och det är en bok som på olika sätt undersöker förhållandet mellan mode och kläder, eller snarare, som vill verka för att polariseringen mellan kläder och mode överbryggs.

Det är så den inleds, bidragen är samlade med ambitionen att bygga broar mellan olika historiska och ämnesmässiga motsatser: mellan det sociala och det materiella, mellan massans klädval och elitcouturen, liksom mellan äldre etnologisk föremålsinriktad dräkt-historia och dagens kulturstudieinriktade modeforskning som för det mesta är samtidsinriktad. Tanken är att studier av kulturella processer och identitetskonstruktioner kan baseras på något så materiellt som plagg och klädernas samspel med kroppen. Redaktörerna önskar också visa den mångfald perspektiv som ryms inom det etnologiska modetältet. Diskursanalyser kombineras med materiella perspektiv som relateras till performativitet. I elva kapitel under tre teman av författare framförallt från Sverige, men även

från Norge, Danmark och Finland, behandlas allt från finkläddingar till kalsonger.

Jag tycker att man lyckas väl i sitt uppsåt. Och även om jag kanske inte redogör rättvist för alla bidrag, menar jag att spännvidden av olika teman och teoretiska infallsvinklar bidrar till att belysa olika aspekter av ett stort modesystem. Genom att diskutera mode och klädpraktiker långt från modets metropoler belyses modets mekanismer desto tydligare. Det etnologiska perspektivet gör det möjligt att studera kläderna i relation till dem som bär dem och uppmärksamma de betydelser som människor lägger i sina klädval.

Ett snabbt referat: I det inledande kapitlet om sportmodet av Magdalena Petersson McIntyre har kvinnor och män i gymmet observerats och intervjuats. Kapitlet kretsar kring de möjligheter som den tekniska uppfinningen av materialet Lycra innebär för att göra kläder som både andas, leder svett och smiter åt tigt kring kroppen, vilket i sin tur bidrar till möjligheten att se kroppar – andras och sin egen – på ett annat sätt. I Karoliina Ojanens kapitel om hästflickors klädanvändning resonerar författaren kring flickorna som i stallet klär sig efter andra klädkoder än i skolan i förhållande också till hästarna och smutsen i stallet och den befrielse det kan innebära, samtidigt som normerande gränser sätts även kring denna klädsel. I bidraget av den norska etnologen Ingun Grimstad Klepp kombineras olika metoder och material. Artikeln visar komplexiteten i klädernas inflytande i människors vardag. Analysen kretsar kring *velvære* – välbefinnande eller bekvämlighet – som en viktig aspekt i klädpraktiker men också kring föränderliga kriterier för renlighet och lukt. Den illustrerar känslans betydelse för komfort, inte minst det faktum att mode- eller klädval inte alltid är förenade med lust. Att känna sig bekväm i ett plagg kan också ha att göra med att inte sticka ut, att i stället passa in eller accepteras. Man förhåller sig till de moderiktiga tecken kläder för med sig, kanske oavsett vad man själv vill, beroende på var och inför vem de ska bäras – i den slags offentlighet som arbetsplatsen utgör, eller inför makens granskande blick. Ett tydligt exempel är de utsvängda jeansen som degraderas till att användas gömda för andras blickar i den egna trädgården. Utifrån ett intervjumaterial från amerikanska svenskbygder där folkdräkten används visar också Lizette Gradén hur klädpraktiker rymmer flera hänsynstaganden till omgivningen och inte enkelt är uttryck för hur modet följs. Dessa bidrag belyser de betydelser som plagg och accessoarer tillskrivs i sociala sammanhang och förtjänsten är just det nära

perspektivet, de olika hänsynstaganden klädpraktiker kretsar kring.

Men modet har längre räckvidd än så. I uppsatsen av Viveka Berggren Torell om 1900-talets praktiska barnkläder visas hur olika aktörer som statliga myndigheter, marknadsförare och mödrar samverkade med svensk textilindustri kring föreställningar om den fritt lekande barnungen och svenskhet på ett sätt som var ämnat att befrämja både barnen och industrin. En tydlig och ögonöppnande kontrastverkan bidrar också Marianne Larsson med i kapitlet om förändringar av brevbärarnas uniformer. Hon illustrerar, tycker jag, både modets komplexitet och dess betydelse för eller lins att betrakta den nära historien. Uniformer – i det närmaste ett antimode – var inte desto mindre eftertraktade att bära så sent som under mitten av 1900-talet. Analysen ger insikter om konformitet och individualitet, och Larsson visar, på ett synnerligen påtagligt sätt, den process som innebär att statens status utmanas när Postverkets uniformsprogram ifrågasätts i och med att brevbärarna bryter mot uniformsreglerna, vägrar uniformiteten. Ställda bredvid varandra ger de olika kapitlen rika insikter i vad som utlovas i inledningen om förhållandet mellan mode och kläder.

Två av artiklarna presenterar modets utveckling i mer traditionell bemärkelse. Angela Rundquists exposé över långklänningar, Magnus Mörcks över den manliga kostymen. Här blir det tydligt att modet – trots dess metamorfoser – också rymmer beständighet, att modets *raison d'être* – att ständigt bytas ut – ändå sker inom vissa gränser. Även om mode för kvinnor anses vara mer fluktuerande än det för män, behåller gala- eller långklänningen ett starkt grepp. Skärning och siluett varieras, men är sig ändå förhållandevis lika genom närmare tvåhundra år, inte minst brudklänningen som – enligt traditionen – avslutar de stora visningarna på catwalken. (Modet likriktas, sa man också i ett i inlägg i SVT Kulturnyheterna 8 mars 2010, om de klänningar skådespelerskorna bär för modehusens räkning på Oscarsgalan i Hollywood.) Kostymerna och galaklänningarna är moden som är förunderligt konstanta, ständiga variationer på givna teman – där makt och kön kommuniceras. Likaså de kortklippta herrfrisyrerna som behandlas i Marie Nordbergs uppsats om herrfrisyrer, som dominerat och normaliserats till den grad att de i det närmaste inte betraktas som mode, som hon skriver, bara som normal manlig frisyr: kort i nacken och inklippt vid öronen. Nordberg visar hur den förknippas med

stil, auktoritet, manlighet som – tillsammans med den mörka kostymen – signalerar makt, allvar, kompetens.

Den danska etnologen Marie Riegels Melchior lyfter även hon fram en paradox i sitt bidrag – att modet trots universella anspråk lanseras med (national)lokala stereotyper. Även om modets tempo trappas upp med allt kortare omloppstider, beroende på produktion och slimmad lagerhållning – så utnyttjas vissa konstanter. Danskhet anses vara ett lyckat koncept för lansering av mode under 1990-talet. Kanske är det alltså inte så, att det är modet som förändras, bara dess uttrycksformer och vissa erövringar av nya områden – som kalsonger med resåren som reklampelare (Bo Lönnqvists bidrag)?

Då är vi tillbaka i frågan om förhållandet mellan mode och kläder, som i mina ögon fortfarande kan vara relevant att ställa. Antologins syfte är att närma dem varandra, men då finns det också en risk att modet reduceras till klädpraktiker medan modets logik på andra områden, som t.ex. bilmärkenas årsmodeller, bara nämns i förbifarten. Det finns en poäng att låta modet stå för något immateriellt, som ett grepp över människors sinnen, ett extra värde eller särskild betydelse som tillförs materiella ting. Valet av omslagsbild uppfattar jag som signifikativt – trots att boken framförallt handlar om klädpraktiker utanför catwalken, så får prinsessan representera *la vraie mode* i syfte att göra boken begärlig att läsa. Jag menar att styrkan i det etnologiska perspektivet och i de olika bidragen är just att visa på hur modet ”som en idé i vårt medvetande”, som redaktörerna uttrycker det, manifesteras i kläder (och varför inte köksinredningar). Modet tillför något extra, och antologins olika kapitel ger rika exempel på det extra värde som bidrar till individuella klädpraktiker och individens tolkningar av modet.

Detta extra kan också ges ett ekonomiskt värde, men antologins bidrag handlar förvånansvärt lite om ekonomiska aspekter. Och förvånansvärt lite om den materiella verklighet som en tillverkning flyttad utomlands innebär. Jag menar också att ett ännu längre historiskt perspektiv kunde bidra ytterligare och skänka en fördjupad medvetenhet kring modet ”som en idé”. De olika bidragen rör sig, trots den komplexitet de tillför till frågor om klädpraktiker, ändå inom en modern västerländsk diskurs och inom en förhållandevis snäv tidsram. Långklänningen och kostymen är trots allt inte äldre än cirka tvåhundra år.

I inledningen blir det problematiskt när det påstås att Thorstein Veblen i sin studie *A Theory of the Leisure Class* (1899) var den första som tog mode på allvar och

försökte förstå det som en social drivkraft. Att hans studie medverkade till att mode kom att associeras till kvinnor och till överflöd stämmer inte alls. Detta gjordes långt tidigare. Modet har diskuterats sedan renässansen i relation till både kläder och en hel livsstil *à la mode* och betraktats just som en – om än inte önskvärd – social drivkraft genomsyrad av både makt- och könsaspekter. Detta är en viktig bakgrundsteckning till studiet av modet i den moderna världen. Modet uppmanar fortsatt till frågor om förändring, och konstans som sagt, om (köns)makt och hierarkier liksom om identitet och moral. Var det ena tillåts, det andra eftersträvas är självklart intressant att utforska. Det är alltså bara att fortsätta bredda och fördjupa studiet av mode och kläder så som antologins olika författare gjort.

Agneta Helmius, Lund

Owe Ronström: *Kulturarvspolitik. Visby. Från sliten småstad till medeltidsikon*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2008. 318 s., ill. ISBN 978-91-7331-112-0.

Vad är kulturarvspolitik och hur fungerar den? Hur gick det till när kulturarv blev ett framgångsrikt begrepp och koncept och hur kan man undersöka makt i relation till kulturarvspolitik? Dessa och flera andra angelägna frågor ger etnologen Owe Ronström sig i kast med i boken *Kulturarvspolitik. Visby. Från sliten småstad till medeltidsikon*. Genom att kritiskt granska och analysera den process som ledde fram till att Visby blev världskulturarv samt dess konsekvenser, sätter Ronström fingret på en omfattande samtida företeelse som alltför sällan plockas sönder och analyseras mer ingående. Bakgrunden till studien är ett forskningsprojekt med namnet "Kulturarvspolitik", där Ronströms undersökning ska ses som ett avslutande bidrag.

Boken är indelad i elva kapitel, där tanken är att ur olika perspektiv föra en diskussion om hur staden Visby kom att förvandlas till ett världsarv och vad detta förde med sig. I läsanvisningarna på sidan 28 talar författaren om att han velat pendla "mellan ett närgånget och ett mer distanserat perspektiv" – mellan beskrivande respektive analyserande avsnitt. I analysen står titelns begrepp kulturarvspolitik i fokus samt även kulturarvsproduktion, dvs. hur det går till när något utnämns till kulturarv och vilka konsekvenser det får för såväl byggnader, miljöer, verksamheter som boende och tillfälliga besökare. Samtidigt väcks frågor som handlar om vilka synliga

respektive osynliga berättelser som finns om en plats, om vem/vilka som har tolkningsföreträde och makt att forma och föra fram en berättelse.

Exemplet Visby

Visby är ett av fjorton världsarv i Sverige, platser som efter beslut i UNESCO tilldelats ett särskilt starkt skydd mot förändring och exploatering, ett beslut som kräver initiativ från medlemsländerna, som i sin tur kräver en förankring lokalt. Man kan tala om att man i vissa avseenden skapar frusna ögonblick, som man strävar efter att vidmakthålla trots att platserna och miljöerna brukas av människor som bor, besöker och vistas där. Varför Visby kom att ingå i denna produktion av kulturarv för att sedan utnämnas till världsarv, är något som belyses ur flera aspekter. I boken nämns att Gotland och Visby har kommit att skrivas in i konsthistoriska sammanhang som intressant för sina medeltida kyrkor med inventarier, sina kyrkoruiner, byggnader och sin stadsmur med portar. Vidare att man de senaste decennierna har utvecklat konceptet Medeltidsveckan till ett arrangemang som under en period i augusti förvandlar Visby till en scen för rollspel och olika aktiviteter med medeltidstema. Samtidigt som specifikt medeltiden lyfts fram och kommuniceras, rymmer platsen spänningar på olika nivåer: mellan stadsbor och landsbygdsbor, mellan inflyttade och bofasta, mellan olika klasser och sociala grupper. Ronströms bakgrund som akademiker, gotlänning och visbybo från barnben, bidrar aktivt till att belysa dessa relationer som kan vara både hierarkiska och asymmetriska. Ytterst handlar det om de olika anspråk som människor kan göra på en plats. I detta fall poängterar författaren att bokens intressefokus ligger på "hur folk brukar det förflutna och varför de gör det" (s. 22).

I ett särskilt kapitel diskuteras det faktum att Gotland är en ö. Här noteras att en oproportionerligt stor andel av UNESCO:s kulturarv ligger placerade på öar. "Hur kommer det sig att tillbakablickande representationer är så självklara just på öar?" frågar sig Ronström (s. 155). Genom att tala om öar som mytiska geografier, i motsats till fysiska geografier, pekar han på deras lockelser som överblickbara, avgränsade och kanske avlägsna platser. Isolation, marginalitet och säregenhet ingår i diskursen om öar, som också kan rymma fantasin om ett avlägset och orört paradiset. Föreställningar om att man lever i gemenskap och enhet på öar utmanas genom att författaren pekar på gotlänningars egen indelning mellan Arbetargotland och Bondegotland, mellan de som flyttat in och de som är födda där. Tillsammans sociala och

kulturella faktorer som spelar roll för kulturarvsproduktion och för hur det förflutna brukas.

Kulturarvsbegreppet

Eftersom undersökningen opererar med begreppet kulturarv, ägnar Ronström ett kapitel åt att bringa reda i hur det har använts och vilka betydelser det har och har haft. Här förklaras ingående hur kulturarvsbegreppet myntades av författaren och professorn i kulturhistoria Viktor Rydberg i slutet av 1800-talet, hur det sedan upphörde att användas för att komma igen mycket starkt under 1990-talet. Begreppet används om något föreställt gemensamt, hotat och värdefullt. Det manar till handling och ger upphov till särskilda kompetenser vars uppgift är att bedöma, utnämna, vårda, bevara och utveckla ”kulturarv”. Kulturarv kan vara materiella eller immateriella, utgöras av miljöer, artefakter, språkliga uttryck eller seder och bruk.

En förklaring till varför begreppet kommit att bli så spritt och använt de senaste decennierna är dess operativa gångbarhet, en faktor som bara berörs summariskt i texten. Några år före Sveriges inträde i EU stod det klart för flera av landets kulturinstitutioner (inklusive Riksantikvarieämbetet) att det här fanns möjligheter att stärka de ekonomiska tillgångarna genom att man kunde söka medel för olika satsningar. Storleken på de medel som delades ut var enorma med svenska mått mätt och här fanns en reell möjlighet att öka handlingsutrymme, prestige och därmed makt. I utlysningstexter och ansökningshandlingar formulerade på engelska, användes begreppet ”heritage” för att ringa in själva området eller fältet för ansökningarna – ett begrepp som med självklarhet och utan analytisk reflektion översattes med ”kulturarv”. Plötsligt förvandlades betydelsen och konnotationerna som ordet väckte och det sågs som både radikalt och framgångsrikt att tala om ”kulturarv”, inte minst gentemot politiker och allmänhet. Detta är ett bra exempel på hur operationella kulturpolitiska överväganden kan påverka såväl begrepp som hantering inom en sektor. Som etnolog är Ronström dock inte i första hand intresserad av det kulturpolitiska spelet.

Visby blir världskulturarv

Berättelsen om hur Visby blev världskulturarv delges läsaren genom dåvarande länsantikvarien Marita Jonssons egna ord. Hon får ett förhållandevis stort utrymme, där hon detaljerat berättar om hur det gick till när idén väcktes, kontakt togs med UNESCO:s samordnare i världsarvsfrågor och arbetsprocessen startade. Villkoren

för utnämningen var att tvåhundra byggnader innanför ringmuren kulturminnesmärktes och att själva muren accentuerades. Det betydde att tvåhundra fastighetsägare kontaktades och övertalades att gå med på den inskränkning i den privata äganderätten som en kulturminnesmärkning innebär. Sättet som denna framgångssaga berättas på, ger associationer till det sena 1800-talets museibyggnader och insamlare som reste runt på landsbygden och gick från hus till hus för att övertala människor att skiljas från sina ägodelar. Samma trick upprepas – man siktar på att skapa goda relationer, att presentera sitt ärende på ett attraktivt och förstäligt sätt och att få dem man uppsöker på sin sida.

Konsekvenserna av världsarvsutnämningen är flera. Ronström pekar på den gentrifiering som har skett av staden Visby, vilket har accentuerat de skillnader och motsättningar som finns mellan staden och landsbygden. I samma stund som kulturminnesmärkningen började, steg priserna på bostäder innanför ringmuren, vilket i sin tur ledde till en förändrad befolkningsstruktur. På motsvarande sätt ändrades inriktningen på näringarna, så att present- och klädbutiker samt restauranger och kaféer kom att dominera gatubilden, på bekostnad av t.ex. hantverkare och småbutiker. Ringmuren har, enligt Ronström, snarare kommit att bli en gräns mellan den förmögna medelklass som har råd att bo innanför den och andra grupper i samhället som tillsammans med industrier och köpcentra finns på andra sidan.

Texten i boken kompletteras av svartvita fotografier. Författaren har gått runt i Visby med en kamera i handen för att i bild visa olika miljöer och detaljer i dessa. Tillsammans med fotografierna bildar texterna en smått absurd illustration till det svåra i att kontrollera miljöer som människor lever och vistas i. Dessutom svårigheterna med att hantera konkurrerande berättelser som kommer till uttryck i en stad, där man uttalat vill lyfta fram en berättelse.

Studien är behövd och kommer att bli ett självklart inslag på många litteraturlistor på högskolor och universitet där man undervisar om kulturarvsfrågor på olika sätt. Till skillnad från Peter Aronssons snåriga och otydliga texter om historiebruk, är detta en välskrivna text som är både intressant och lätt att följa. Den avslutande analysen hade dock kunnat skrivas fram ännu mer, för att tydliggöra hur begrepp som av många upplevs som positiva och oproblematiska rymmer utövande av makt och anspråk på universalitet. Vem eller vilka är det egentligen som styr diskurserna om kulturarv? Ronström talar kort om hur den kulturmiljövårdande branschen

domineras av svensk medelklass. I ett större kultur-analytiskt grepp diskuteras ett förändrat tidsbegrepp som utgångspunkt för vår samtida historieuppfattning. Denna utgör i sin tur grund för kulturarvspolitik genom att den bäddar för att skapa kontraster och att skapa berättelser om förändringar över tid. Det är en viktig diskussion som tas upp här och jag ser fram emot en fortsättning.

Anneli Palmköld, Halmstad

Tradition och turism på Åland. Att använda kulturarvet. Yrsa Lindqvist (red.). Meddelanden från Folkkultursarkivet nr 21. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland nr 711. Helsingfors 2008. 240 s., ill. ISBN 978-951-583-167-5.

Under sommaren 2005 undersökte en grupp humanistiska forskare i vilken utsträckning symboler för tradition och lokal historia, eller med ett mer tidstypiskt ord, kulturarv, utnyttjas i den turistanpassade bilden av det populära semestermålet Åland. Forskarna, som alla är verksamma inom arkivvärlden – de flesta vid Folkkultursarkivet i Helsingfors – ville utröna hur producenter, företagare och guider presenterar ön och dess historia. Dokumentationsprojektet baserades på de klassiska etnologiska arbetsmetoderna fältarbete, deltagande observation och intervjuer. Stor hjälp hade forskargruppen också av marknadsföringsmaterial, dvs. turistbroschyrer och presentationshäften av skilda slag. Deltagarna i projektet valde var och en ett område för insamling, t.ex. kyrkor, lokala museer, hantverk eller historiska minnesmärken för att undersöka dels vari det s.k. kulturarvet består, dels hur det används av turistbranschen på Åland.

Frågor om kulturarv och kulturarvsturism berör ovillkorligen frågor om historia och historiebruk, återupplivande eller revitalisering av kulturella ytringar samt minnespolitik, dvs. frågor om aktiva processer om vad som väljs ut som arv, vem/vilka som väljer och hur urvalen presenteras och används samt kanske vilka konsekvenserna av urvalen och användningen blir. Vad händer med platser och företeelser när de upphöjs till lokala/regionala eller nationella arv? Hur omkodas och omtolkas föreställningar, föremål och miljöer när de blir symboler för något utöver sig själva och presenteras utifrån nya kontexter? Kulturarv kopplas också gärna till frågor om äkthet eller autenticitet och till därmed sam-

manhängande föreställningar om nostalgi. Att återbruka historien är enligt många forskare att nyttja nostalgin som strategi och att hävda autenticitetens primat i en konstgjord och inautentisk samtid som människan finner otrivsamt och problematiskt. Som turister förväntas vi därför ha behov av att – samtidigt som vi tar oss geografiskt bort från det invanda och vardagliga – söka oss till andra världar och tider, där vi kan finna den balans, kontinuitet och trygghet som vår egen postmoderna, fragmentariserade värld inte tycks kunna erbjuda. Utifrån denna tolkning fungerar kulturarvsturismen som ett läkande plåster.

Som turistmål har Åland gått från att vara platsen för den exklusiva societetens badhusliv under det sena 1800-talet till att bli massturismens förlovade land i och med den färjetrafik som inleddes av Vikinglinjen 1959 och följdes av Silja Line 1961. Trafiken har sedan dess varit och är än idag tät och har väsentligt underlättat för alla slags resenärer att på ett enkelt, bekvämt, snabbt och framförallt prisvärt sätt ta sig till öarna. Strömmen av tillresande har också mycket riktigt ökat lavinartat, från blygsamma 7 000 personer år 1948 till 180 000 år 1963 och 2,1 miljoner 2006!

Vad har då Åland att erbjuda turisten och hur är utbudet kopplat till det egna kulturarvet? Det är dessa frågor som diskuteras i ett antal artiklar i antologin *Tradition och turism på Åland*. I boken tar forskarna med läsaren till olika platser där det kulturella arvet iscensätts på skilda sätt. Det handlar om – naturligtvis får man kanske säga när det gäller just Åland – maritima miljöer, men också om hantverksbodnar, kyrkor och hembygds museer samt om den åländska naturen.

Meta Sahlström, amanuens vid Österbottens traditionsarkiv i Vasa, skriver i sitt intressanta bidrag om Kobbaklintar, en lotsstation vid inloppet till Mariehamn. Lotsstationen var bemannad mellan 1861 och 1971 och genomgick därefter en omvandling till turistattraktion. De förfallna byggnaderna rustades upp, en skulptör tillverkade en 2,15 meter hög lots som placerades på utkiksplatsen och en vänförening med uppgift att bevara och vårda byggnaderna bildades. Kobbaklintar marknadsförs numera som Mariehamns och Ålands ansikte mot havet. Det maritima temat förstärks också av att man på platsen saluför åländsk rom med det fyndiga namnet Kobb Libre. Namnet för – naturligtvis – tankarna till romdrinken Cuba Libre, men också till sjömän, hamnkrogar, äventyr och frihet, menar Sahlström. Hon hävdar också att det främst är autenticitet som söks på platsen, en autenticitet som

skall förstås utifrån en i samtiden upplevd fragmentarisering och instabilitet.

I ett par artiklar skriver 1:e arkivarien vid Folkkultursarkivet, Carola Ekrem, om de åländska kyrkorna. Det finns sexton äldre kyrkor på öarna och många av dem är populära turistmål. De kan uppfattas både som upplevelser, som religiösa rum, som delar av pilgrimsfärder och som unika konstverk. Ekrem ger exempel på vad för slags symboler kyrkorna är, men påpekar också – väl prosaiskt kan det tyckas – det problematiska med att ha dem öppna för eventuella tjuvar. Kyrkorna är fyllda med värdeföremål, kulturarv i ordets mest bokstavliga bemärkelse. Dessa värdeföremål är omistliga delar av kyrkan både som konstnärligt och andligt rum, men de är samtidigt oöverblickbara och tillgängliga för alla besökare. Genom att tillgängliggöra det kulturella arvet riskerar man samtidigt att det förloras och därför inte längre kan erbjudas. Arvet bär alltså på sin egen destruktion.

Yrsa Lindqvist, bokens redaktör och tillika arkivarie vid Folkkultursarkivet, skriver i sitt bidrag om åländskt hantverk som symbol för tradition och kontinuitet. Hon har intervjuat hantverkare – två keramiker, två guldsmeder, fyra textilare, en träslöjdare och en smed – som alla arbetar med ”traditionellt” åländskt hantverk. Hon kan konstatera att hantverkarna har stor synlighet och goda nätverk på Åland, bl.a. genom projektet Skärgårdssmak från 1996. Det är ett från början EU-stött projekt som nu drivs som aktiebolag med ett verksamhetsområde som innefattar både Sverige och Finland. Projektets grundidé är att använda lokalt producerade råvaror för att bevara och utöka antalet arbetsplatser i skärgården. På deltagarna i projektet ställs höga kvalitetskrav. De utbildas genom seminarier i bl.a. marknadsföring och service och det ställs krav på deras produkter innan dessa får rätt att använda Skärgårdssmaks varumärke – en vit våg på blå botten. Produkterna uppfattas därför, menar Lindqvist, som typiskt representativa för Åland, inte bara av turister utan även av fastboende. Utöver sin höga hantverksmässiga kvalitet bär produkterna dock också på symboliska betydelser i form av småskalighet, närhet till naturen, hållbar utveckling och ett mera ”äkta” sätt att leva i vårt massproduktionssamhälle.

Antologin avslutas med en längre artikel av arkivarien vid Folkkultursarkivet Anne Bergman. Hon tar läsaren med på en guidad tur genom det åländska landskapet. Bergman har följt tre guidade grupper, dels i maj, dels i juli 2005. Inledningsvis lyfter hon fram och diskuterar guidens viktiga roll. En guide, skriver hon, skall, bland mycket annat, vara empatisk, välinformerad, utåtriktad,

vänlig, anpassningsbar och intresserad av människor, men även ha humor, kunskap, distans och veta att inte tala om religion och politik. Guidens uppgift är att vara ett slags ambassadör för sin ort, att locka både lokalbefolkning och turister. I detta arbete kommer guiden att både förmedla, skapa och förstärka det kulturella arvet, bl.a. genom att förmedla en idealiserad bild av kulturen.

Bergman påpekar också att guidens roll varierar med miljöerna som skall förmedlas. I en autentisk miljö, skriver hon, är friheten att berätta större än i ett museum, där guiden ofta följer utställarnas tankegångar. Hon problematiserar här inte innebörden av ”autentisk miljö”, men jag gissar att hon avser exempelvis en kyrka, en slottsruin eller en fornlämning där berättelsen inte är klart strukturerad som i ett museum, där utställningen byggs utifrån en kronologi eller ett tema. Men naturligtvis är det ändå så att varje gång den autentiska miljön förmedlas av guiden skrivs dess autenticitet om och blir någonting delvis nytt. Autenticiteten är skör och undflyende och mest bara en tillfällig konstruktion och historien om platsen förnyas varje gång den återberättas. Det autentiska, traditionella Åland skapas således i aktiva minnespolitiska sammanhang och skapas om och om igen.

Tradition och turism på Åland är en välgjord och estetiskt tilltalande produkt. Den är lättillgänglig i ordets bästa bemärkelse med sina välskrivna och ymnigt illustrerade bidrag. Säkerligen blir den en uppskattad presentbok i regionen. Den bör också tjäna syftet att marknadsföra de turistmål som diskuteras i den och som sådan alltså bli en del av det kulturarv den skildrar. Jag blir inte förvånad om den införlivas med de autentiska hantverken och finns till beskådan som andra föremål på turistmål som hembygdsgrändar, kyrkor och museer. Enbart som sådan har den då fyllt ett viktigt syfte.

Men antologin har fler dimensioner. Den är också ett viktigt vetenskapligt bidrag till kulturarvsdiskussionen. Kanske inte i första hand för några teoretiska finesser, även om flera författare visst använder teoretiska ingångar i sina studier. Nej, bokens styrka är de många och genomtänkta empiriska underlagen som nu kan tjäna som material för förnyade och fördjupade studier. Jag tackar alltså de flitiga insamlarna för den fylliga databas de åstadkommit med sina undersökningar och dokumentationer. Jag förmodar att deras resultat nu förvaras i Folkkultursarkivet där det kan generera många ytterligare studier.

Agneta Lilja, Huddinge

Publik arkeologi. Fredrik Svanberg & Katty H. Wahlgren (red.). Nordic Academic Press, Lund /Historiska museet, Stockholm 2007. 152 s., ill. ISBN 978-91-89116-96-2.

Historiska museets chef Lars Amréus frågar i förordet till boken *Publik arkeologi*: ”Har vi kört fast i inbunda sätt att förmedla arkeologisk kunskap?” Arkeologer idag vill gärna ha en god relation till sin publik. Kanske är det en längtan som uppstår när arkeologerna gräver fram ting som en gång hanterats av människor, en längtan efter att även personer som inte är arkeologer ska bry sig om de fragmenterade livshistorier som reducerats till trasiga ting och svårtydda spår i jorden. En mer pragmatisk anledning att ifrågasätta hur arkeologins rön sprids kan vara behovet av att legitimeras arkeologin i en ekonomiskt pressad tid, för att inte de redan små anslagen till verksamheten ska gå förlorade i nästa besparing. Det kan också handla om att man vill försöka konkurrera om uppmärksamhet på en marknad mättad av upplevelser av skilda slag.

Publik arkeologi är resultatet av ett statligt finansierat forsknings- och utvecklingsprojekt som bedrivits under 2007 vid Historiska museet i Stockholm med Katty H. Wahlgren om projektledare. Pengar till projektet har kommit från myndigheten Riksantikvarieämbetet med ansvar för den svenska kulturarvsförvaltningen. Den publika arkeologin är inget avgränsat svenskt fenomen utan finns representerad i en rad länder i och utanför Europa, särskilt i Storbritannien och USA. Bokens författare ansluter sig uttryckligen till den engelska uttolkningen av ”public archaeology”, där åskådaren inte är en passiv betraktare utan snarare en aktiv deltagare (s. 11). Inriktningarna varierar, men det yttersta syftet är ändå att öka arkeologins räckvidd avseende kontakten med omvärlden och spridningen av de rön och diskussioner som arkeologin rymmer.

Boken vänder sig till arkeologer och andra verksamma inom kulturarvssektorn och är tänkt att fungera som en inspirationskälla för att utveckla den publika sidan av ämnet arkeologi inom svensk kulturmiljövård (s. 10). Om jag får omformulera bokens frågeställning och med egna ord göra en tolkning av bokens syfte, skulle jag vilja uttrycka det så här: Vilka vägar kan vi som arkeologer finna till publikens hjärtan? Hur gör vi för att på bästa sätt uppfylla både statsmakternas krav på verksamheten och arkeologernas längtan efter att beröra och engagera de människor som på ett eller annat sätt kommer i kontakt med arkeologin? I takt med att

arkeologin i Sverige och i en rad andra länder på senare år har professionaliserats, har också ämnet i sig distanserat sig från ”vanligt folk”, personer som i ett tidigare skede av arkeologins historia med lätthet hade kunnat delta i utgrävningar och inventeringar. Idag är dessa aktiviteter förbehållna personer med yrkeskunna, vilket har lett till en ökad distans mellan arkeologin och den intresserade allmänheten. Det är denna distans som *Publik arkeologi* nu försöker överbygga.

Boken är uppdelad i sex avsnitt. Inledningsvis presenteras den publika arkeologin som ett outnyttjat möjligheternas fält för de publikintresserade arkeologerna. Så övergår diskussionen i avsnitt två till att behandla arkeologins utveckling mot mer publika relationer, och därefter följer en diskussion om uppdragsarkeologins möjligheter att bli mer publikt inriktad. Därpå diskuteras museernas publika arkeologiska arbete. Även den s.k. samtidsarkeologin beskrivs i ett eget kapitel. Som avrundning presenteras en kort handledning i hur man kan genomföra arkeologiskt publikt arbete.

Boken har många goda ambitioner och syften. I likhet med andra verk i genren arkeologins publika relation (*Arkeologins publika relation. En kritisk rannsaking* av Håkan Karlsson och Björn Nilsson 2001; *Plats på scen. Kring beskrivning och förmedling av Bohusläns fasta fornlämningar genom tiderna* av Anders Gustafsson och Håkan Karlsson 2004; *Fornlämningsplatsen – Kärleksaffär eller trist historia* av Anita Synnestvedt 2008) lämnas dock inte det akademiska, eller i detta fall kanske snarare myndighetsutövande, perspektivet. Samtalet förs genomgående på en nivå strax ovanför de personer som är tänkta deltagare i de tänkta publika satsningarna. Personligen kan jag tycka att det vore en utmaning att försöka uttrycka ambitionerna så att både myndighetsutövare och den intresserade allmänheten kan följa resonemangen och känna direkt delaktighet. Med den valda formen har distans till allmänheten byggts in i själva språket. Jag inser att det inte är en lätt sak att skriva så att budskapet både når myndigheter och allmänhet, men det är enligt min uppfattning ändå en viktig ambition i publika sammanhang.

På sidan 14 gör författarna en god reflektion kring olika principer för det publika arbetet, nämligen att publiken faktiskt kan vara ”partner” i en mer deltagande mening. Både ordet ”publik” och ordet ”allmänhet” har egenskapen att göra de utpekade människorna till objekt som kan hanteras. En partner måste man trots allt ta hänsyn till, inte köra över hur som helst utan gärna lyssna på och utbyta erfarenheter med.

Ett problem med den svenska myndighetskulturen är utpekandet av grupper som behöver ”hjälpas” till en bättre tillvaro, i detta fall ska de upplysas om arkeologins inneboende kvaliteter att förbättra människors liv. Hur går då det till? Grupper man vänder sig till är invandrare, människor i förorten och glesbygden, människor bosatta på platser med sociala problem, skolbarn och arbetslösa. Och arkeologin tillskrivs idag egendomligt nog en rad nästan helbrägdagörande egenskaper. Arkeologin tycks kunna kombineras i det oändliga enligt följande: integration och arkeologi, hållbar utveckling och arkeologi, demokrati och arkeologi, rättvisa och arkeologi – är det rimligt att föreställa sig att arkeologin besitter en sådan potential? Eller handlar det ytterst om att legitimera arkeologin? Att visa att arkeologin liksom andra fenomen i dagens samhälle också som sig bör är såväl demokratisk som hållbar?

Bokens innehåll ger uttryck för ett traditionellt grundat upplysningsideal. Ordvalen utesluter jämbördighet, de klingar aningen byråkratiskt eller kanske akademiskt: ”samskapande”, ”medborgardialog”, ”flervägskommunikation”, ”delaktighet”, ord som bara kan talas *till* en grupp. Sådana ord använder man inte i samtal med varandra, möjligen akademiker och myndighetsutövare emellan för att konsolidera betydelsen av insatsen. Kanske reagerar jag onödigt på språket i boken, men det signalerar som jag uppfattar det inte en strävan efter närhet och direkt tilltal. Man talar *om* istället för *med* sin publik.

Jag har lättare att acceptera rent kommersiella trick för att få med folk på en upplevelse av t.ex. forntiden – spelreglerna är kända och vi är alla medvetna om att det handlar om att sälja en vara. Men den godhjärtade statliga omsorgen om medborgarnas upplysningsgrad kan jag inte hantera med samma lätta sinne. För mig blir det viktiga att normering, undervisning och upplysning ersätts av mänskliga möten, relationer och engagemang, olika kunskaper som bildar en helhet, ett förtroende som byggs upp, och en ömsesidighet och respekt i utbytet av erfarenheter.

För att överbrygga klyftan mellan akademiskt utbildade arkeologer och en icke-akademisk grupp människor med intresse för historia och arkeologi, är jag övertygad om att ett fält som den experimentella arkeologin skulle vara förträffligt och inspirerande. Här kan kunskaper utifrån helt skilda livserfarenheter mötas och en diskussion uppstå, ett givande och tagande där parterna är jämbördiga eftersom de kan bidra med sina olikartade erfarenheter till en helhet som inte bara är en kuliss av

”samskapande” utan ett reellt samarbete på lika villkor. Den experimentella arkeologin i publik verksamhet är ett ämne som inte finns med alls i boken, men den kunde vara en viktig poäng för framtiden. Jag kan förstå om diskussionen inte har kommit upp då museet förmodligen inte har bedrivit experimentell arkeologi i någon större utsträckning. Förslaget bör dock väckas. I en tid då den ökade professionaliseringen har försvårat för människor att ta del i arkeologernas dagliga arbete, kan inriktningar på experiment och försök, där det arkeologiska materialet inte riskerar att förstöras, vara en fullt tillgänglig väg mot ökad publik kontakt och diskussion.

I tillägg till att gräva ut sin gård kunde Historiska museet fundera på att omvandla den till ett experimentalarkeologiskt fält där rökdimmorna ligger täta. Min konklusion blir att författarna i en kommande bok kan lämna frågan vad arkeologin kan ge människor och istället ställa frågan omvänt: Vad kan människor ge arkeologin? Med den utgångspunkten kan säkert många oväntade förslag till förnyad publik kontakt uppstå. Det kan också hända att en självklar ödmjukhet inför människors olika erfarenheter uppstår automatiskt.

Publik arkeologi är både läsvärd och tänkvärd för personer med intresse för arkeologins och kulturarvets roll för människor idag. Jag kan varmt rekommendera boken då den sätter igång en rad funderingar om hur arkeologins kontakt med en intresserad omgivning faktiskt ser ut – och kan se ut framöver.

Bodil Petersson, Lund

Alf Arvidsson: *Musik och politik hör ihop. Diskussioner, ställningstaganden och musikskapande 1965–1980*. Gidlunds förlag, Hedemora 2008. 436 s. ISBN 978-91-7844-763-3.

Vietnam, your latest game, you're playing with
your blackest Queen.

Damn your souls and curse your grins, I stand here
with a fading dream.

False Eagle I don't want your wings,
I don't want your freedom in a lie.

Detta är en vers i låten *Ballad of a crystal man*, skriven av den engelske gitarristen och sångaren Donovan. Låten var mycket populär i 1970-talets Tyskland och många gitarrspelande ungdomar fick lära sig den. Läsningen av Alf Arvidssons nya bok *Musik och politik hör ihop*.

Diskussioner, ställningstaganden och musikskapande 1965–1980 väckte många minnen av 70-talet, då jag lärde mig spela gitarr som tonåring i det dåvarande Västtyskland. Upptagen med att lära mig nya gitarrackord och speltekniker, var jag ganska omedveten om de politiska budskapen i de populära sångerna. Många låtar kan ur dagens perspektiv ses som vänsterinfluerade och de innehöll en tydlig kritik mot det kapitalistiska samhället, mot krig, mot exploatering och utnyttjande av den s.k. tredje världen och de handlade om allas ansvar för ett bättre samhälle. Samtidigt som jag lärde mig ett nytt musikinstrument och nya låtar, så influerades jag också av en tydlig vänsterpolitik. När jag efter läsningen av Arvidssons bok ser tillbaka på den tiden, är det fascinerande att se just det som han konstaterar i sin bok: hur lätt man genom musik kan sprida politiska budskap och hur mycket det musikaliska skapandet är influerat av aktuella politiska strömningar. Det sågs nästan som en självklarhet att en gitarrist, som under 70-talet i Tyskland inte ägnade sig åt klassiskt gitarrspel utan åt s.k. "Folkguitar"-spel, inte bara accepterade och gillade "vänsterbudskap", utan även förhöll sig kritiskt till det kapitalistiska samhället och strävade efter en bättre, mer jämlik värld, där alla människor skulle få sin plats på lika villkor. Intressant för mig som läsare med tysk bakgrund är att se att det fanns en liknande politisk påverkan i det svenska musiklivet under samma tid, men att det också fanns skillnader jämfört med det tyska musiklivet.

"Musik och politik hör ihop", menar Arvidsson. I sin nya bok har han undersökt förhållandet mellan musik och politik, med fokus på vänstervågens inflytande på det svenska musiklivet. Syftet med studien är enligt författaren att "göra en studie i relationen mellan musik och samhälle" (s. 10). Han menar att under undersökningsperioden förväntades musiken visa en tydlig koppling till det omgivande samhället. Så skulle den t.ex. förmedla engagemang och/eller protest. Musiken kunde också symbolisera emancipatoriska tankar eller en fredslängtan. Valet av tidsperiod motiverar Arvidsson med att åren före och efter dominerades av föreställningar om att musiken skulle stå över eller utanför samhället och politiken och att musik då framför allt handlade om individuell smak. Här kan man förstås argumentera emot att det även under åren före och efter 1965 och 1980 pågick ständiga diskussioner om det fanns en relation mellan musik och politik och hur den i så fall såg ut. Så fanns det t.ex. redan på 1930- och 40-talen livliga diskussioner i det svenska musiklivet,

huruvida musik skulle eller inte skulle kunna ses som uttryck för politiska förhållanden – och vice versa, huruvida de politiska förhållandena i ett land skulle påverka det musikaliska skapandet. Skillnaden i förhållande till den i boken bearbetade tidsperioden är dock att det under åren 1960–80 skedde stora förändringar när det gällde definitionen av det politiska. Medan politik fram till 60-talet ansågs vara någonting som utövades av partier och regeringar långt borta från den "vanliga människan", blev det en betydelsefull diskurs i slutet av 60-talet att alla människor deltog i det politiska livet på ett eller annat sätt, vare sig de ville eller inte. Dessa tankar spreds särskilt tydligt av vänsterrörelserna och den s.k. Vänstervågen. Vanligtvis betraktas Vietnamkriget som en av de viktigaste utlösande faktorerna för vänsterrörelserna. Vietnamkriget ledde till stora protester, demonstrationer, kort sagt, till en ny politisk aktivitet. Plötsligt var vars och ens ställningstagande viktigt och politik var någonting som angick alla. I musiklivet ledde det till många protestsånger; det inledande citatet ovan är ett av många exempel. Som Arvidsson tydligt visar i sin studie, spreds den politiska protestsången som ett viktigt medium i många länder, så även i Sverige. Dessa sånger handlade inte enbart om Vietnam, utan det kom även många sånger som bl.a. berörde ungdomars situation, arbetar- och kvinnorörelsen. I Sverige kritiserades bl.a. konsumtionshets, miljöförstöring, auktoritetstro och brist på jämlikhet. Dessa sånger är tydliga exempel på hur musik kan användas för att framföra politiska budskap och hur det aktuella politiska läget påverkar det musikaliska skapandet. De visar också hur politikbegreppet omdefinierades under denna tid.

Arvidssons teoretiska utgångspunkter är diskursanalytiska. Han menar att relationen mellan musik och politik framgår som tydligast i skrivna texter, som t.ex. recensioner, analytiska och programmatiska artiklar, vilka också utgör en stor del av hans material, tillsammans med grammfoninspelningar. Han urskiljer flera analytiska nivåer i sin diskursanalys: en överordnad samhällsnivå (olika diskurser om musik i det offentliga samtalet) och olika "mer snävt definierade fält", där en dominerande diskurs leder till olika maktpositioner (s. 18). Undersökningen ska även visa vilka subjektpositioner som blev möjliga utifrån diskursiva processer. Det framgår dock inte helt tydligt vilka diskursteorier han bygger på. Fairclough, Hall, Kress & van Leeuwen nämns, men användningen förklaras inte närmare.

Problematiskt är att Arvidsson kopplar samman dessa teoretiska utgångspunkter med Bourdieus fältteori. Han

menar att Bourdieus fältteori är användbar i hans studie eftersom den kan visa hur olika aktörer positionerar sig i relation till varandra i musiklivets olika fält och i musiklivets fält som enhet. Kombinationen av dessa två teorier leder till att studien ibland kan upplevas som inkonsekvent i sin analys. Det hade varit bra om det hade lyfts fram tydligare hur striderna om betydelsen av det politiska gick till och hur begreppet fylldes med innehåll av olika aktörer inom musiklivet. Eller studien hade i stället kunnat vara en konsekvent fältanalys utifrån hans tankar bl.a. kring det symboliska och kulturella kapitalet. I några kapitel genomförs analyser utifrån Bourdieus teoretiska modell och det är dessa kapitel som på ett utmärkt sätt visar hur samhället och musiklivet hängde samman och skapade olika handlingsmöjligheter för musiker, samt hur dessa handlingsutrymmen förändrades under undersökningsperioden. Här visar Arvidsson tydligt vilka musikersubjekt som var möjliga: t.ex. den kompromisslöse musikern som drevs av en inre övertygelse, musikern som representerade en social identitet (t.ex. en klass eller etnisk grupp), den politiskt medvetne musikern som lät andra ta del av sina kunskaper och den socialt aktive musikern som betraktar musiken som en integrerad del av tillvaron (s. 385).

Arvidssons studie visar hur musiklivet i Sverige förändrades radikalt från slutet av 1960-talet och framåt. Det handlar om nya tekniska möjligheter och nya sätt att sprida musik, bl.a. via grammofon och radio, som gjorde det möjligt att lyssna mer individuellt på musik, välja ut skivor efter egen smak och lyssna på dem när det fanns tid. Med stereoanläggningens och hemelektronikens genombrott bereddes musiken en större plats i hemmiljön än tidigare. Detta, och radions och tevens utbredning, ledde dock även till en ny massmedial användning av musik. Här är det intressant att ta del av Arvidssons diskussion kring vänstervågens "dilemma": å ena sidan ville den vänsterinriktade musikern bevara musikens autenticitet och strävade efter en nära och aktiv kontakt med sin publik, och förhöll sig på så sätt kritiskt till massmediernas användning av musiken. Å andra sidan behövde även dessa musiker massmedierna för att kunna sprida sitt musikaliska budskap och skapa sig en publik. Ett centralt begrepp under undersökningsperioden var "engagemang". Nu gällde det för musiker och andra artister att visa politiskt engagemang. Det fungerade inte längre att framställa sig själv som opolitisk under 70-talet, ett ställningstagande krävdes. Det pågick ständiga diskussioner om konstnärers engagemang i samhället och hur engagemanget uttrycktes i konsten.

Nya musikaliska uttrycksformer, som bl.a. jazz och pop, strävade efter erkännande och även de befann sig i en balansgång mellan sin strävan efter autenticitet och kommersialism. Inte bara musiken skulle kännas äkta och ärlig, utan även komponisten och de framförande artisterna. Nya musikaliska uttrycksformer användes också för att markera en distans till det som upplevdes som det gamla klassamhället, det "borgerliga", vilket för många vänsterinriktade musiker representerades av den klassiska musiken som så länge hade dominerat musikscenen. Som en motvikt till denna musik och det som den symboliserade, betonade vänstervågen betydelsen av "att göra själv" och att "alla kan spela och sjunga". Dessa musiker och artister poängterade att det nu var dags att visa att alla människor kunde utöva musik på ett eller annat sätt. Ett typiskt exempel på detta är Gärdesfesterna och spelmansstämmorna, där nu "alla skulle vara med". Vid konserter delade artisterna gärna ut enklare instrument för att få publiken att medverka. Spelmansstämmornas "buskspel", där alla intresserade kunde ta med sitt musikinstrument och spela spontant i små grupper, är ett annat exempel på detta. Det skapades spelmanslag och här var syftet att inte bara åstadkomma bra musik, utan även att alla som ville fick vara med. Det i sin tur ledde till kritik om bristande musikalisk kvalitet, när alltför många kanske mer genomsnittligt musikaliskt begåvade människor framförde musik på scenen. Men här fanns även tanken att utmana etablissemangen som i många år hade begränsat den "vanliga människans" möjligheter att spela och sjunga. Dessa föreställningar ledde naturligtvis också till krav på förändringar i musikläroarbildningarna och musikutbildningarnas innehåll.

Arvidssons studie hade dock gynnats av en mer konsekvent genomförd diskursanalys. Så får t.ex. många intressanta citat tala för sig själva och en mer ingående analys saknas. Striderna om folkmusikens originalitet, modernisering och kommersialisering hade varit värda en mer ingående analys. Debatten handlade om var denna musik skulle framföras, hur och av vem för att vara så "autentisk" som möjligt. Andra skribenter menade att folkmusiken aldrig kunde återfå sin "forna funktion", den kunde enbart leva kvar som en "liten subkultur under masskulturen" (s. 195). Man frågade sig vilka musikinstrument som var lämpliga för att framföra folkmusik och var det bra att den spreds via grammofon och teve? Här hade det varit meningsfullt att ge sig in på närgående analyser av hur de olika aktörerna förstod centrala begrepp som "autentisk", "politisk" eller "ur-

sprunglig” och hur det skapades olika subjektspositioner utifrån dessa tolkningar.

Boken visar att Arvidsson är mycket kunnig inom sitt ämne, han är en ”insider”, vilket han själv diskuterar i inledningskapitlet. För en läsare med icke-svensk bakgrund kan det dock ibland vara svårt att följa en del av de självklara beskrivningarna av 1970-talets Sverige och dess musikliv, det nämns många namn, insider-uttryck och förkortningar som inte alltid förklaras närmare. Här hade det varit bra att kontextualisera dessa mer för en läsare som inte är lika väl insatt i dessa händelser. Boken hade även gynnats av en längre förkortningsförteckning, då inte alla förkortningar förklaras i texten.

Alf Arvidssons undersökning är ett gediget och grundligt arbete och ett viktigt bidrag till forskningen om musik och samhälle i Sverige under åren 1965–1980. Han ger en intressant bild av relationen mellan musik, politik och samhälle. Han visar tydlig hur det musikaliska skapandet influeras av det politiska klimatet och hur musiken i sin tur också skapar ett politiskt klimat. Läsaren blir medveten om hur mycket i vårt nutida musikliv i Sverige som har uppstått under denna period och hur det påverkar oss än idag.

Petra Garberding, Uppsala

Maria Bäckman: *Miljonsvennar. Omstridda platser och identiteter*. Makadam förlag, Göteborg/Stockholm 2009. 272 s. ISBN 978-91-7061-054-7.

Vad är det senaste inom etnologisk forskning om svenskhet? Frågan kom från en person som tyckte att studierna *Svenskhet, den kulturförnekande kulturen* (1989) av Arnstberg, *Svensk mentalitet* (1989) av Daun och *Försvenskningen av Sverige* (1993) av Ehn, Frykman och Löfgren kändes gammalt. Beskedet blev: *Miljonsvennar* av Maria Bäckman 2009. Frågan väckte en del tankar kring den bok jag just skulle recensera, den handlar om svenskhet men hur ska den placeras i förhållande till ovan nämnda verk?

Miljonsvennar utspelas i en förort till Stockholm och bland en grupp gymnasieungdomar. Studien handlar förvisso om att undersöka vad svenskhet betyder för människorna på den utvalda platsen, men jag uppfattar att Bäckman snarare skriver in sin text inom fältet ”etnicitetsforskning” än etnologisk svenskhetsforskning.

Bäckman har tidigare erfarenhet av fältarbete bland gymnasieungdomar från sitt avhandlingsarbete. Hon

skriver att ungdomarna som förekommer i hennes doktorsavhandling *Kön och känsla* (2003) ingick i en homogen medelklassmiljö där alla sedan generationer var födda svenskar och därmed att: ”ingen sa ett knyst om vare sig klass, svenskhet eller religion (s. 14)”. Samtidigt ingår hon i en forskargrupp som på olika sätt studerar andra, mindre homogena miljöer och forskarkollegorna hade helt andra intryck av hur ungdomar talade med och om varandra i termer av klass, etnicitet och religion och att svenskhet eller snarare ”vithet” var centralt, viktigt och omdiskuterat. Detta väckte frågor om svenskhetens betydelse. Författaren ställer sig frågan: ”Vad händer med svenskhet när denna inte längre uppbär rollen av att vara en självklar normalitet?” (s. 25). Frågan om etnicitet och vad det innebär att vara svensk i minoritet står i centrum, men Bäckman har också en intersektionalistisk ambition att se hur etnicitet, klass, religion, sexualitet och kön samspelar och skapar relativa positioner för olika personer.

Studien bygger på ett omfattande fältarbete som tog sin början 2004 då Bäckman etablerade kontakt med en gymnasieskola i en förort till Stockholm. Med detta som utgångspunkt kunde hon dels följa undervisningen i en klass, dels lära känna de ungdomar som kom att bli hennes huvudinformanter: Bodil, Tiina och Josephine. Dessa tre följde Bäckman på ett särskilt sätt med många och långa samtal och intervjuer kring olika teman. Hon lät dem vara hennes vägvisare runt om i förorten och i beskrivningen av den. Det är dessa tre tjejer och deras närmaste klasskamrater som utgör basen för studien. Det är deras ordval och tolkningar av svenskhet, hur svenskar är, vem som är invandrare, som beskrivs i första hand. Bäckman understryker detta redan i inledningen där hon förklarar att hon i första hand utgår från en emisk definition av nationalitet, nämligen ungdomarnas egen. I ett andra steg vänder och vrider hon på de emiska definitionerna genom att ifrågasätta dem. Ofta tycks hon ha gjort det redan vid intervju- eller observationstillfället och i flera av utdragen från fältdagboken problematiserar ungdomarna själva det faktum att de så tvärsäkert kan använda kategorier som svensk eller invandrare och tala om hur dessa är, samtidigt som det känns som att Bäckmans frågor tvingar dem till att generalisera på ett sätt som de själva tycker är knepigt.

Bäckman själv blir på detta sätt hela tiden närvarande. Det är ibland nästan smärtsamt att läsa hur hon kommer med sina kommentarer, hur hon som forskare hela tiden är med, fast vid sidan om och hur svårt det kan vara att förankra och legitimera sin närvaro. I en längre passage

i presentationen av metod och material, under rubriken Ett oväntat bakslag, beskriver hon en speciell händelse. Den lärare som först välkomnat henne till klassen bröt plötsligt med kort varsel samarbetet utan att förklara varför. Bäckman kopplar brottet till en särskild händelse som i sin tur var kopplad till den högaktuella diskussion som just då pågick inom forskarvärlden kring makt- och integrationsfrågor. Ett antal forskare inom olika discipliner men med ett gemensamt vetenskapligt intresse för rasism och postkoloniala teorier hade gått ut i DN och kritiserat folkpartiet för dess förslag att ställa större krav på bidragstagare. Läraren tar med debattinlägget till skolan och vill diskutera det med klassen. Det som upprör är argumentationen som landar i att inlägget bygger på att andra tillskrivs åsikter som de inte har uttryckt. Läraren har vidare nyligen deltagit i en fortbildningssatsning om diskriminering, finansierad av Stockholms stad och verkställd vid Uppsala universitet. "Det var en märklig tillställning", säger hon och berättar kort om hur tillplattade hon och hennes kollegor känt sig (s. 37). Läraren var irriterad över att forskare som lever på att diskutera och problematisera föreställningar om skillnad, sedan levererar sina slutsatser på ett sätt som gör att åhörarna, de som går fortbildningen, blir de som diskriminerar, är rasistiska osv. Bäckman tror att hennes projekt kom att "smittas" av den forskning som läraren kom i kontakt med under fortbildningsdagarna.

Hela boken igenom har läsaren möjlighet att se hur resonemangen har gått, vilka frågor som ställts och hur vissa situationer lett till slutsatser i en situation som sedan hemma vid skrivbordet problematiseras. Det känns väldigt etnologiskt och relevant men det skapar också en svår balansgång mellan det alltför subjektiva och strävan efter vetenskaplighet. Som läsare måste man vara uppmärksam och följa författarens resonemang kring detta, annars riskerar man att hamna fel i texten och kanske lockas att tro att Bäckman går omkring och tycker och känner och att beskrivningarna av svenskhet som kommer fram beskriver hur det är på ett oroväckande stereotypt sätt. Att t.ex. skriva om att invandrare gillar spetsgardiner, medan svenskar tycker om smårutigt är att ge sig ut på hal is (s. 113ff). Handlar det om stereotypa föreställningar, fördomar eller erfarenheter?

Boken har som sagt fokus på etnicitet men också en intersektionalistisk ambition. Därför har Bäckman delat upp analysen utifrån teman som också är kopplade till teori om etnicitet i kapitlet Skumma typer, klass i kapitlet Resan till Djurholm, sexualitet i kapitlet Blond och religion i kapitlet Omistliga värden. I relation till

ungdomarnas egna emiska förståelser visar det sig lättare att undersöka etnicitet och sexualitet än t.ex. klass. Ungdomarna uttrycker sig helt enkelt inte i termer av klass eller reflekterar över sin klasstillhörighet, medan de har till synes tydliga uppfattningar om etnicitet och sexualitet. Detta gör det svårt även för Bäckman, som ser klass som en mycket viktig del i ungdomarnas identitet och livsvillkor men samtidigt inte kan utveckla det i samråd med sina forskningspersoner på samma sätt som de diskuterar etnicitet.

Bäckman plockar upp ett stort antal teman och ett stort antal mycket komplicerade begrepp som hon använder i analysen av sitt material. Som läsare får man flyktig insikt i varifrån dessa begrepp och teorier kommer och det är också bokens svagaste punkt. För att nämna några så diskuteras social reflexivitet, rasifierad blick, hybrida identiteter, idén om oförhindrade jaget, karnevalesk i olika sammanhang och ibland fungerar det men ibland blir det lite otympligt och mycket. Ett ord som jag hela tiden hade svårt att förlika mig med var begreppet "att passera". För mig är det starkt kopplat till svartas situation i Nordamerika och möjligheten för personer som till synes är vita men som har svarta i släkten att passera som vita och därmed hamna i en bättre position i samhället. Överfört till svenska sammanhang, till en fråga om att passera som svensk eller invandrare tappar det sin kraft.

Begreppet är ändå klargörande, vilket Bäckman visar i det sista kapitlet om André, En svensk blatte. André vill vara invandrare. "Den ultimata lösningen för hans önskan att passera som invandrare är således att, bokstavligen, göra sig själv till en" (s. 239). André vill flytta till USA. Väl där ska han kunna vara stolt över att vara svensk och han tillägger att han "nog skulle bli tvungen att resa till Sverige för att hämta en hustru eftersom han hört att tjejerna i Florida är lite annorlunda än i Sverige". Detta uttalande leder till att både han och Bäckman skrattar. Och visst är det en dråplig tanke som visar etnicitet i en mycket "Barthsk anda", där gränserna för etnicitet uppstår i relation till andra och yttre villkor.

Bokens stora förtjänst är, tycker jag, den inblick den ger i tre unga tjejers liv och tankar. *Miljonsvennar* bjuder emellanåt på lysande etnografiska skildringar där Bodil, Tiina och Josephine lotsar Bäckman genom sina bostadsområden, men också genom sina egna tankar om svenskhet, förorten, innerstaden, djursholmare, blont hår, sex, religion osv.

Bäckman skildrar tre svenska tjejer i förorten, och hur de funderar kring sin tillhörighet, kring platsen och alla de andra. De och deras kompisar är förvånansvärt

tydliga avseende just etnicitet och det etniska tycks vara kopplat till blodsband. Har man turkiska blodsband innebär det att man också har en viss kultur och livsstil. Samtidigt ruckar tjejerna ideligen på sina egna "essentialistiska" åsikter i denna fråga, t.ex. visar det sig att en av de svenska tjejerna faktiskt är finsk.

Boken handlar om ungdomar i en identitetsskapande period på gymnasiet där det gäller att ta reda på och visa vem man är, på ett sätt som kanske inte förekommer vare sig förr eller senare i livet. Många av de samtal och tankar som kommer upp känner jag igen från min egen gymnasietid. Bodil tar t.ex. upp boken *Sagan om isfolket* i en sekvens och säger till sin filosofilärare när han skrattar: "Varför skrattar du, är det inte bra litteratur?" (s. 135). Diskussionerna handlar och handlade om att positionera sig, skapa en självrepresentation och identitet gentemot sig själv och sin omgivning. Detta perspektiv på *Miljonsvennar* gör det till en intressant läsning där ungdomar framstår som aktiva och kapabla och deras röst blir hörd. Boken är skriven *med* dem och inte *om* dem och det är viktigt ur forskningshänseende av etiska skäl men också metodologiska.

Avslutningsvis vill jag kommentera två saker. Den ena är vad som händer med den intersektionalistiska ambitionen. Jag tycker att Bäckman aldrig lyckas knyta ihop den säcken. Hon skriver: "Att vara svensk, man och medelklass i Täby är något annat, verkligen något helt annat än att vara svensk, tjej och arbetarklass i en förort som Bergby" (s. 250). Vi fick i boken inte veta något om det förra. Men vi får veta en hel del om vad det innebär att vara svensk, *tjej*, arbetarklass till skillnad från exempelvis svensk, *kille*, arbetarklass. En diskussion om de skilda positioner och villkor som finns redan där mellan ungdomar i samma gymnasieklass och samma bostadsområde men med t.ex. olika kön hade varit intressanta att fördjupa.

Den andra är: Vad lär vi oss om svenskhet? Vi lär oss att det inte är en eftertraktad etnisk tillhörighet bland ungdomarna i förorten. Svenskhet mejslas (i emisk mening) ut i kontrasten mellan förorten och innerstaden och även i relation till en klassresa till Djursholm. Svennar i innerstaden framstår som okunniga, bortskämda och smygrasistiska. Svennar i förorten framstår som skumma, missbrukande och allmänt sluskiga. Svenskar är blonda och korkade, tjejerna lössläppta och killarna fåniga och blyga. Detta gör att ungdomarna färgar håret, anammar andra satta att uttrycka sig, religiös kyskhet osv. Men detta fixande är naturligtvis fyllt av ambivalenser och tveksamheter om vad som är föreställningar

om vad andra tycker, vad som är vedertagna stereotyper och vad som grundas i faktisk och egen erfarenhet. Det problematiserar också flyktigheten och relativiteten i svenskhet och det är ingen revolutionerande slutsats att konstatera att vad svenskhet är eller vem som har svenskhet, "det beror på" (s. 253).

I alla fall inte i relation till aktuell etnicitetsforskning. Annat är det kanske om man ställer studien i relation till etnologiska studier om svenskhet, som jag gjorde inledningsvis. I dessa verk tycks svenskhet inte "bero på". I alla fall är betydelsen av bl.a. kön, ålder, sexualitet, religion eller klass sällan eller inte alls problematiserad. Maria Bäckman öppnar därmed upp fältet "svenskhet" på ett sätt som inte föregångarna inom 1990-talets etnologiska svenskhetsforskning gjorde.

Kristina Gustafsson, Lund

Ebbe Schön: *Häxkonster och kärleksknepp*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2008. 333 s., ill. ISBN 978-91-7331-116-8.

I Häxkonster och kärleksknepp tar en av svensk folklivsforskningens mest välkända profiler, Ebbe Schön, upp det intressanta förhållandet mellan magi, kärlek och sexualitet i företrädesvis svensk folktroradition. Det är ett förhållande som kan ge viktiga insikter i folktrons föreställningsvärld. I förlängningen kan det ur ett vidgat perspektiv också säga oss en hel del om det mänskliga tänkandet överlag.

Schön beskriver och tolkar berättelser, idéer och erfarenheter inte bara från 1800-talets och det tidiga 1900-talets folkminnesuppteckningar, utan inbegriper även källor från tidigmodern tid. Det senare görs bl.a. med hjälp av vissa exempel från 1500-talet och en tämligen fyllig – om än övervägande deskriptiv – genomgång av 1600-talets trolldomsprocesser.

Boken bygger i viss utsträckning på två av författarens tidigare böcker, nämligen *Häxor och trolldom* samt *Älskogens magi*. Den kan emellertid inte bara sägas vara en utökad sammanfattning av dessa, utan innehåller en hel del nytt material.

Jag har läst flera av Schöns tidigare böcker och i princip alltid uppskattat hans narrativa stil och imponerande förtrogenhet med folktrons föreställningsvärld. *Häxkonster och kärleksknepp* är inget undantag. Schön skriver i vanlig ordning på ett engagerande och lättillgängligt sätt, vilket gör att boken med största sannolikhet tilltalar en bred läsekrets. Detta är säkert också ett

av dess huvudsakliga syften. Således måste man vid en värdering av den beakta att den är populärt hållen i ganska utpräglad mening. I vissa fall leder just den ansatsen till att djupare analytiska problematiseringar uteblir. Å andra sidan kan det i en bok av det ifrågavarande slaget vara tilltalande att låta källorna tala relativt fritt (även om de förstås alltid i någon mån filtreras genom författarens tolkningar). Att de flesta potentiella läsare förväntar sig ett sådant innehåll och framställningssätt är dessutom ett rimligt antagande. Med den utgångspunkten är Schöns infallsvinkel väl vald.

Trots detta är det en aning tråkigt att boken saknar specifika referenser till källmaterialet. Det finns med andra ord ingen notapparat eller liknande. Som anförts ovan är nog emellertid inte tanken med boken att den ska vara en vetenskaplig studie som bidrar med nya rön eller analyser till etnologisk, historisk eller annan forskning. Snarare är den en spännande och faktpäckad berättelse om folktrons magi- och kärleksföreställningar. Därför är frånvaron av källhänvisningar på ett sätt begriplig och dessutom inte alls ovanlig för detta slags böcker. Men just eftersom Schön använder sig av ett så rikt och varierande källmaterial, vilket såväl akademiskt knutna som fristående forskare torde finna intressant i sig, hade man ändå gärna sett specifika hänvisningar till det. Exempelvis hade etnologer säkert haft nytta av exakta referenser till folkminnesuppteckningar, medan en historiker som jag själv hade uppskattat motsvarande till kanske i synnerhet rättsliga källor. Schön vidgår dock i slutet av boken ett antal arkiv och samlingar som han har tagit i bruk, vilket trots allt ger den hugade forskaren viss möjlighet att botanisera vidare.

En av bokens goda kvaliteter ligger i att den berör en förhållandevis lång tidsperiod. Från 1500- och 1600-talens häx- och trolldomstro fortsätter Schön in i den senare folkliga kulturens föreställningar om häxor och magisk konst. Där ger han en stor mängd intresseväckande exempel på de ofta mycket handfasta kärleks- och sexmagiska metoder som människan kunde tillgripa för att uppnå eller undvika diverse amorösa resultat. I ljuset av denna goda ansats framskyntar emellertid vad som möjligen kan uppfattas som en viss diskrepans mellan bokens övergripande teman. Medan man skulle kunna säga att dess första del fokuserar på främst den folkliga kosmologins häx- och trolldomsuppfattningar samt deras relation till kyrkan och kristendomen, berör den andra mest mera konkret kärleksmagi och liknande. Gissningsvis är det här en konsekvens av att boken till viss del bygger på två äldre fristående böcker. Och na-

turligtvis finns det en mycket intressant koppling mellan de nyss nämnda koncepten (dvs. häx- och trolldomstron respektive kärleksmagin), inte minst genom att bägge ingick i en större föreställningsvärld av regler, metoder och försanthållanden. Detta kunde dock ha accentuerats starkare, vilket kanske hade bidragit till att skapa en något tydligare röd tråd i framställningen. Det är en stor mängd sägner och utsagor som Schön återberättar och förklarar, vilket förvisso är spännande. När exemplen staplas och traderas ett efter annat får jag dock ibland intrycket av att mängden blir lite för stor. Men samtidigt är en av de mest aktning svärda egenskaperna hos Schöns mera populärt betonade författarskap hans vittgående kännedom om folktron och hans förmåga att med intressanta berättelser levandegöra den för en bred publik. När man dessutom i dylika sammanhang behandlar en tämligen lång tidsperiod och ett så omfattande källmaterial, synes de talrika exemplen i allmänhet motiverade. Boken har därtill flera illustrationer, vilket jag finner positivt eftersom de utgör ett gott komplement till den faktarika texten.

Schöns paralleller till vår samtid, exempelvis genom sambandet mellan häxföreställningar och utanförskap, är tilltalande. De bidrar till att visa att studiet av äldre tiders föreställningsvärldar mycket väl kan ha stor relevans inte bara inom snävt akademiska kretsar. Och även om sådana paralleller alltid kan diskuteras lär det inte vara den aktuella bokens syfte att göra djupare analyser av dem. Därför måste dessa reflektioner kring och återkopplingar till nutiden räknas till dess styrkor.

Men Schön balanserar här av nödvändighet ibland på gränsen mellan två svårhanterliga ytterligheter: Att å ena sidan markera de ibland ödesdigra effekterna av det förflutnas magiuppfattningar, och å andra sidan tillerkänna dessa uppfattningar en i sig själv viktig mening och möjligen även "rationalitet". Han talar stundom i termer av att "många av oss behöver en fantasivärld att fly till när verkligheten blir för svår". Samtidigt understryker han också att "olika former av tro skapar mening i tillvaron, förklarar hjälpligt sådant vi inte kan fånga med förnuftet och skänker tröst i motgången". Vidare framhålls att tron visserligen är "en av våra finaste tillgångar", men att den också kan vara "oerhört farlig". I det senare kan nog de flesta instämma utan allvarigare invändningar. Just därvidlag känns Schöns grepp att anknyta till moderna tiders förföljelser och svartmålningar p.g.a. sådant som etnicitet, religion eller politisk åskådning dessutom generellt sett motiverat. Han uppmärksammar på så vis att inte bara det som ofta kallas "äldre tid"

eller ”gammal folktrö” kunde präglas av nitisk intolerans och inskränkt syndabockstänkande. Därigenom undgår han att ställa sig i den ofta lockande positionen som en upplyst modern tillbakablickare, vilken vet besked att förklara och avfärda svunna tiders vanvett och irrationalitet. Däremot finner jag det något tveksamt att han tycks ha en viss benägenhet att stämpla t.ex. magiska föreställningar som en ”fantasivärld” eller att det kan vara riskabelt att ”gå vilse i drömmarnas värld”. Som historiker ser jag ett problem i framställningen av det förflutnas – eller för den delen nutidens – magiska tänkande som ren fantasi eller byggt på överkliga antaganden. Visst kan och får man lyfta fram sådant som verkar burleskt, groteskt eller tokigt. Det är naturligtvis inte heller fel att uppmärksamma rysligheter som har skett p.g.a. allehanda – och måhända ibland mycket diskutabla – uppfattningar. Men man bör inte glömma bort att föreställningar om t.ex. häxor och magi hade en meningsbärande och därför på många sätt fullt verklig position i äldre tiders tanke- och handlingsvärld. Som Schön själv påminner oss om har de nog i viss mån det än idag. Det finns människor i vår egen tid som betraktar sig själva som häxor och magiker, såväl i vårt eget samhälle som i andra kulturer. Därför menar jag att man bör vara särskilt försiktig med att konceptualisera magiska föreställningar som företrädesvis fantasier, drömmar eller liknande. För att ta ett konkret exempel: ”Vi vet att ingen kan ha varit i Blåkulla”, skriver Schön. Ett sådant konstaterande skulle nog de flesta ganska oreflekterat hålla med om, och man förstår självklart vad han menar. Men en mycket viktig fråga är också vad som menades med att ”ha varit i Blåkulla”. Det var en fråga som diskuterades under trolldomsprocesserna och i folktron, och det är en fråga som det fortfarande finns anledning att problematisera (inte minst för t.ex. etnologen eller historikern).

Å andra sidan hade en mera ingående teoretisk diskussion av hur forskare och andra förhåller sig eller bör förhålla sig till folktrons världsbild kanske inte varit särskilt lämplig inom ramen för den ifrågavarande boken. Om man återigen tar dess populära prägel och förmodat breda målgrupp i beaktande är Schöns framställningssätt alltså både förståeligt och motiverat. Sett ur det perspektivet – och det är enligt min åsikt utifrån ett sådant perspektiv man bör läsa *Häxkonster och kärleksnep* – lyckas Ebbe Schön än en gång ta läsaren med på en spännande resa genom folktrons magiska föreställningsvärld.

Mikael Pettersson, Lund

Gudrun Andersson: *Stadens dignitärer: den lokala elitens status- och maktmanifestation i Arboga 1650–1770*. Atlantis, Stockholm 2009. 384 s., ill. ISBN 978-91-7353-270-9.

Historikern Gudrun Anderssons bok handlar om eliten i Arboga under tidigmodern tid. För att analysera den använder hon ett digert och diversifierat källmaterial, där de huvudsakliga materialgrupperna är protokoll från stadens magistrat, taxeringslängder samt bouppteckningar från Arbogas förnämsta familjer. Boken är uppdelad i tre delar: en inledande del som skiljer ut Arbogas elit, en andra del om hur eliten manifesterade rang och rikedom genom sina bostäder och en avslutande del om elitens statusmanifestation i offentliga rum. Resultatet är framförallt de förändringar som sker i elitens sammansättning från 1600-talet till slutet av 1700-talet. Tidigare dominerade de ekonomiskt starka hushållen, vilka även hade politiska intressen och ambitioner. Under slutet av 1700-talet uppstod en ekonomisk elit som i högre grad än tidigare var skild från den politiska.

Att använda begreppet *elit* ger ett delvis annorlunda utfall än att som i tidigare forskning rangordna grupper efter ståndstillhörighet eller yrke. Andersson ordnar eliten lika mycket efter symboliska och kulturella tillgångar som efter professionell och ekonomisk status. Överst rankar hon en grupp med både ekonomiska resurser och politisk makt. Därefter följer grupper som hade antingen det ena eller andra. Till den politiska eliten räknar hon rådmän och borgmästare i magistraten. Bland de personer som tillhörde den ekonomiska eliten utan koppling till magistraten ingick bl.a. präster, läkare och brukspatroner samt ett antal förmögna hantverkare och handelsmän. Författaren kommer fram till att eliten i Arboga hade tydliga hierarkier och att det fanns verkliga dynastier som innehade elitpositioner under flera generationer. Särskild kontinuitet fanns inom den politiska eliten, vars position byggde på både auktoritet och ett väl förankrat lokalt anseende.

Historiska eliter är per definition ett manligt toppskikt förankrat i nationella institutioner som hovet och kyrkan. Andersson motiverar sin studie om Arboga med att eliter är mindre utforskade ur ett lokalt perspektiv och att det därför är mindre självklart vilka som räknades dit. Hon undrar vilken roll den lokala scenen spelade? Hur frikopplad var den från regionala, nationella och internationella sammanhang? Dessa frågor besvarar hon främst i bokens första del som handlar om hur magistraten fungerade. Andersson visar bl.a. hur borgmäst-

tartillsättningar, stadens främsta ämbete, var ett sätt för lokalsamhället att hävda sitt oberoende gentemot staten. Staden ville ha någon som förde fram dess intressen och som var väl insatt i lokala affärer. De borgmästare som tillsattes efter påtryckningar från centralmakten blev kortlivade på sin post.

Det blev med tiden svårare att besätta rådmansposter eftersom förmögna borgare inte längre var intresserade av dessa ämbeten. Personer med ekonomiska resurser engagerade sig i istället i nya organisationer, där de ansåg att deras intressen och kompetens bättre togs tillvara. Ett samhälle med nya anspråk på professionalisering och specialisering hade fått sitt genombrott i Arboga.

Bokens andra del heter "Eliten i egna rum". Den handlar om hur elitens tomter var fördelade i staden. Husens utseende och tomternas storlek och placering i staden var av största vikt för att demonstrera en elitposition. Åtråvärda tomter låg i maktens centrum, dvs. granne med rådhuset, Stora torget och stadskyrkan, vilka under hela perioden dominerades av väletablerade släkter med politiska uppdrag. De förnämsta familjerna hade långsiktiga strategier för att förvärva tomter i centrum och det pågick en livlig tomtkommers i Arboga vid den här tiden. Denna del behandlar även husens interiörer. Andersson koncentrerar sig på husens offentliga delar där statusen främst manifesterades. Gränserna för vilka delar av huset man kunde visa upp och lade ner möda på försköts emellertid med tiden. De tydliga gränserna mellan privata rum och representativa rum upplöstes under 1700-talet, då bekvämlighet för den egna familjen blev en betydelsefullare faktor i planeringen av rumsfördelning och inredning. Man fick mer specialiserade rumsfunktioner, t.ex. barnkammare. Möblemanget blev större, dyrbarare och fler möbeltyper tillkom. Föremålskulturen utvecklades också och rena prydnadsföremål blev vanligare. Det ökade utbudet av varor krävde större kunskap av konsumenten om vad som var modernt, vackert och passande. Rum och föremål skulle inte bara vara praktfulla och dyrbara som under barocken, utan framhäva den personliga goda smaken och familjens kulturella intressen. De materialiserades i föremål som inte nödvändigtvis var dyra men som krävde kunskap för att användas, t.ex. konst, böcker och musikinstrument. Inredningens förändring under tidsperioden var följaktligen ett uttryck för det kulturella kapitalets ökade betydelse.

Den sista delen handlar om eliten i offentligheten, framförallt om stadskyrkan i Arboga. Kyrkan fyllde

både funktion av religiös byggnad och som ett rum där världslig status kunde manifesteras. Av betydelse var bl.a. i vilken ordning man gick in i kyrkan inför mässan, placeringen i kyrkans bänkrader och familjens koppling till epitafier, porträtt och dyrbara föremål i kyrkan. Det var tradition bland elitens familjer att skänka gåvor till kyrkan, en sed som återupptagits efter reformationen. Det var en exklusiv grupp i Arbogas absoluta toppskikt som skänkte gåvor, med magistraten som gemensam nämnare. Den rena ekonomiska eliten bidrog inte. En effektiv gåva i fråga om statuskommunikation var mässhakarna, som hade givarnas namn tydligt broderade på ryggen.

Stadens dignitärer är en detaljrik och noggrant genomförd undersökning som redovisas utförligt i tablåer och tabeller i bokens bakre del. Rekonstruktionen av magistratens struktur och maktutövning är imponerande, liksom återskapandet av bostädernas interiörer. Man får en värdefull inblick i stadens förehavanden, t.ex. i hur val till magistrat och riksdag gick till och hur man angav sina skäl för eller emot olika kandidater. Samtidigt med de konkreta upplysningarna är boken ett intressant metodologiskt bidrag till hur man kan studera eliter, där Andersson på ett kreativt sätt visar på nya vägar till materialet. Mikrostudiers överlägsna fördel är att man kan behandla olika samspelande faktorer, vilket av arbeteekonomiska skäl inte vore möjligt med större forskningsområden. Läsaren påminns inte bara om att ekonomi, politik och socialt liv hänger ihop och att några tydliga gränser inte går att dra där emellan; Andersson visar det också genom bokens struktur.

En invändning mot framställningen är att Arbogas dignitärer inte presenteras samlat för läsaren förrän ungefär hundra sidor in i boken. Det är antagligen ett medvetet val för att underbetona det biografiska anslaget, men nackdelen är att Arbogas elit blir svåröverskådlig, i synnerhet som flera personer har samma eller liknande namn. Poängen med att individer återfinns i bokens olika delar går därför delvis förlorad.

Andersson säger inledningsvis att hon ställer hela familjer i centrum istället för att bara koncentrera sig på yrkesverksamhet eller lokalpolitik. På så sätt vill hon integrera även kvinnor, äldre och barn i undersökningen. Männens aktiviteter är trots det mer framträdande i hennes material som helhet. Giftnors huvudsakliga uppgifter som värdinna och nätverksbyggare är till sin natur mer diffusa och därför svåröverskådade. Kvinnor kunde visserligen göra ekonomiska transaktioner och även som änkor rösta i magistraten, men det före-

kom inte så ofta. Man bör ändå inte dra slutsatsen att elitens kvinnor var mindre viktiga än männen, snarare att traditionella vetenskapliga metoder inte gör kvinnornas insats rättvisa. Det här tas inte upp i analysen, och Andersson avser inte heller att ge något särskilt bidrag till den genushistoriska forskningen. Men det är en angelägen fråga som förtjänar att uppmärksammas i den framtida forskning som tar ett samlat grepp på kvinnor och män. Boken förstärker den uppfattning jag fått från annan historisk forskning, nämligen att kvinnors roll inom eliten fortsatt är oklar och därför bör utredas närmare.

Gudrun Anderssons bok kan med stor behållning läsas av specialintresserade historiker, men även av en bredare publik. På grund av sin klarhet och genomskinliga metodredovisning lämpar den sig också väl för studenter på grundnivå. Sammanfattningsvis är det en mycket välgjord monografi som genomsyras av den nydanande korsbefruktningen mellan samhällsvetenskapliga ämnens teoriprövning och konstvetares och etnologers erfarenhet av att studera materiell kultur. Andersson bryter med *Stadens dignitärer* ny värdefull mark i forskningsfältet om eliter. Jag hoppas att flera ska följa i hennes spår.

My Helsing, Örebro

Den dubbla blicken. Historia i de nordiska samhällena kring sekelskiftet 1900. Harald Gustafsson, Fredrik Persson, Charlotte Tornbjør & Anna Wallete (red.). Sekel Bokförlag, Lund 2007. 196 s., ill. ISBN 978-91-85767-00-7.

1905 inviterade historikerna i Lund till den första nordiska historikerkongressen. Evenemanget bojkottades av de tillänkta norska delegaterna samt en stor del sympatiserande danska kolleger, och framstår onekligen som en bräcklig start på en fungerande nordisk mötesserie. Det kom också att gå femton år innan nästa möte sammankallades, och ytterligare decennier innan verksamheten hade stabiliserats.

Antologin *Den dubbla blicken* är en rapport från en nordisk historikerkonferens i Lund 2005, ägnad att hundra år i efterhand uppmärksamma den första kongressen. Den rymmer tio artiklar, som alla bygger på föredrag hållna vid jubileumssammankomsten. Diskussionerna vid mötet kretsade, enligt antologins inledning, kring frågor om ”vilken plats och roll historia hade i de

nordiska samhällena kring förra sekelskiftet” (s. 9). De tio publicerade bidragen har, enligt samma inledning ”ett utpräglat fokus på konkreta uttryck av olika historiebrytningar i olika kontexter” (s. 12). Vad är då ett utpräglat fokus? Och vad betyder det att ordet ”olika” repeteras i andra ledet av meningerna? För mig ger formuleringen onekligen en känsla av att olikheten understryks – eller, med andra ord, att man markerar skillnaden mellan de företeelser som diskuteras, snarare än deras potentiella gemensamma nämnare. Mot den bakgrunden är det frestande att förstå skrivningen som att varje företeelse som diskuteras i boken blir granskad på sina egna villkor, inom sina egna ramar, med ett minimalt mått av sidoblickar eller jämförelser.

Så kan man faktiskt också karaktärisera totalintrycket av de tio artiklarna. De behandlar i tur och ordning: skandinavism, nationalism och historikermötet i Lund 1905 (Ulf Zander), utvecklingen av norsk historieskrivning före och efter unionsupplösningen 1905 (Narve Fulsås), den tyska strömningen Kulturgeschichte så som den har anammats i finländsk historieskrivning (Pertti Haapala), upptäckten och konstruktionen av hembygden i relation till historieförståelse och historieundervisning i Sverige (Bosse Sundin), historia i Grönland i början av 1900-talet (Daniel Thorleifsen), betydelsen av kön i relation till idéer om frihet i norsk historieforskning runt förra sekelskiftet (Ida Blom), kön, nationalism och kvinnosak i Island vid samma tid (Sigríður Matthíasdóttir), genusanalys av kungligheter och nationalism i Sverige likaså vid samma tid (Charlotte Tornbjør), historiebrytning i arkitektur (Eva Eriksson) samt unionsupplösningens konsekvenser för svensk nationell revitalisering (Niels Kayser Nielsen).

Hur bidragen appellerar till olika läsare beror förstås på dessa läsares intresseområden och förkunskaper. För egen del vill jag gärna lyfta fram t.ex. Bloms, Matthíasdóttirs och Tornbjørs artiklar som tillsammans ger värdefulla perspektiv på relationerna mellan kön, nationalism och historia, Sundins uppmärksammande av hembygdskonceptet som ett pedagogiskt instrument i nationaliseringens tjänst och Haapalas analys av varför tysk kulturhistoria blev så inflytelserik i Finland för hundra år sedan. Särskilt imponerad blev jag av Erikssons artikel om återbruk av arkitektoniska ideal och uttrycksformer från olika epoker, både för dess insiktsfulla analyser av varierande relationer mellan form och innebörder, och för dess komparativa ambitioner. Den avslutande artikeln av Kayser Nielsen presenterar också högst insiktsfulla och läsvärda resultat, i detta fall

rörande det svensknationellas förvandlingar i efterdyningarna av unionsupplösningen.

Vad man kan kritisera artikelsamlingen för är framför allt bristande inre sammanhang. Jag har svårt att se att bidragen, som inledningen utlovar, handlar om historiebruk i olika kontexter. Tvärtom förefaller historiebruk vara en ganska perifer tankemodell i de flesta artiklarna, och det är ytterst sällan begreppet tas upp eller diskuteras explicit i texterna (Erikssons bidrag är ett positivt undantag härvidlag). Långt mer framträdande som gemensam nämnare är det nationalistiska ideologikomplexet, i olika aspekter och med skiftande relationer till historiska referenser och resurser. Redaktörerna är

uppenbart medvetna om detta, men behandlar i inledningen (s. 12–15) de olika varianterna av nationalistisk ideologi och praktiserad nationalism i Norden snarare som kontext för resonemanget än som studieobjekt i sig. Jag tror att detta var ett missgrepp, och att boken hade kunnat framstå som långt mer fokuserad och integrerad om dess explicita tema hade fått vara just ”nationalism och historia”. Till känslan av bristande koordinering bidrar också det faktum att artiklarna genomgående saknar referenser till varandra, trots att det finns uppenbara paralleller och intellektuella överlappningar dem emellan.

Barbro Blehr, Stockholm

NOTISER

Wachtmeister, Ebba: *En man före sin tid. Doktor Charles Emil Hagdahl.* "A man ahead of his time; Doctor Charles Emil Hagdahl." Stiftelsen för Ekonomisk Historisk Forskning inom Bank och Företagande, No. 4, Stockholm 2009. 88 s., varav 33 s. på engelska, ill., vissa i faksimil. ISBN 978-91-978205-0-9.

Intresset för 1800-talssnillet Charles Emil Hagdahl (1809–1897) som person och hans kokbok *Kok-konsten* fortsätter, men i den här boken står människan i ett förnyat men också fördjupat fokus. *Kok-konsten* kom i nytryckt faksimil med nytt förord av Hagdahlsakademien så sent som 2004 (anmäld i *RIG* nr 1, 2005) och nu tar Ebba Wachtmeister tag i personen, läkaren, lantbruksförnyaren och samhällsdebattören Hagdahl med anledningen av 200-årsjubileet av hans födelse.

Formatet på texten är att betrakta som en småskrift (88 s.) men det ovanliga kommunikativa greppet att halva skriften är på svenska (51 s.), den andra på engelska (33 s. men utan den svenska avdelningens bilder), varför upphovsmannen bakom den svenska varianten av industrialismens stora gastronomiska standardverk och allmänuropeiska 1800-talsfluga, nu blir tillgänglig för den internationella gastronomiforskningen. Ebba Wachtmeister är släkt med C. E. Hagdahl i rakt nedstigande led och i fjärde generation från honom, varför skriften inte bara är ett porträtt utan också sällar sig till genren av reflexiva anfadersbetraktelser.

Texten är uppställd i 14 korta kapitel på ett par sidor vardera i en levnadsmässig kronologisk ordning, från lindebarn till vördad medborgare. Hans storhet är kanske för oss idag svår att greppa men ett perspektiv ger Verner von Heidenstam, som sju år före Hagdahls bortgång skriver att: "Vad Goethe är för tyskarnas diktarkonst är Hagdahl för vår kokkonst" (s. 43). I de olika kapitlen möter vi Hagdahl i hans varierande roller genom livet, från uppväxten och som föräldralös från fem års ålder och senare hans medicinstudier i Uppsala, till arbetet som fattigläkare och fängelsereformator. Hagdahl var också botanikern som gav sig in i lanthushållningen och förvärvade Tidö slott 1848 för att också bli lantbruksomdanare. Han är den som

propagerar för att fåhusens kor ska byta placering, från det gamla sättet att ställa korna med huvudena mot ytterväggarna i bås, till att skapa ett centralt foderbord i ladugårdens mitt där korumpan istället riktas mot ytterväggen, ett system som används än idag. Det ger oss en signal om kogödselns minskade betydelse i åkerbruket till följd av importen av nya gödningsmedel, och att kornas diet för en bättre mjölk- och köttproduktion nu betonas starkare. Wachtmeister går igenom Hagdahls liv på ett noggrant sätt och noterar metodiskt vad han är med om och hur han utvecklar sina intressen åt olika håll.

Texten innehåller många samtida fotografier, faksimiler av dokument och citat som skapar känslor av tidsandan och spännande uppteckningsnoter men saknar förvånande nog referenser i den löpande texten även om det finns en utmärkt käll- och referenslista. Den som därför vill söka sig vidare till de biografiska originalkällorna får göra om författarens researcharbete, något som gör att skriftens forskningsmässiga användbarhet i hög grad reduceras.

Vill man lyfta den här problematiken till ett generellt plan så måste man tyvärr konstatera att det här är ett återkommande dilemma med den kulturhistoriska och biografiska litteraturen; dess ointresse för den historiska vetenskapens noggranna registerförtecknande av textens sak- och personuppgifter. Det borde vara självklart att en kulturhistoriskt orienterad biografisk bok som skildrar en individs livshändelser, med människor och ting, innehåller ett par tre-fyra olika slags register för att täcka in centrala personer som huvudpersonen agerat med och mött under sin levnad, kanske också ett register över platser och saker som individen haft samband med. Det är ett biografiskt elände att en så flitigt nätverkande person som Hagdahl, både i Sverige och på kontinenten och som är så mitt inne i 1800-talets industriella, kulturella och politiska tombola av idéutveckling, inte enkelt kan länkas samman med andra samtida personer, och inte minst när nu boken har en engelskspråkig del.

En kulturhistoriskt relevant fråga att ställa är om de enskilda personerna som vi idag minns som enskilda pådrivare av en utveckling, verkligen var just enskilda, ja bortsett då från det faktum att de förstas var unika indi-

vider. I vilken mån råkar de kanske istället vara starka frontfigurer för en hel samhällsrörelse, och att vi minns dem för att vi glömt bort de andra? Det är inte orimligt att förstå föregångarna som människor som resultatrikt uttolkade samtidsandan och som, det är viktigt, lyckades få med andra på uttolkningen och de gestaltningar som de ville genomföra. Wachtmeister pekar på samtidens intresse för de frågor som Hagdahl engagerade sig i, men gör inte själv någon tätare analys och syntes av relationen mellan individ och samtid.

Vid den här tiden handlade samhällsgestaltningarna om storartade saker, allt från kokböcker, museiprojekt, majblommor, barnkolonier till många fler kulturuttryckande projekt. Men förmodligen var de misslyckade uttolkningarna av tidsandan fler än de framgångsrika, varför förlorarnas kulturhistoria alltjämt återstår att skrivas. Hagdahl var dock ingen "looser", tvärtom en stjärna av och i sin tid, och med sitt opus magna visar han oss idag att varje tids värderingar ofta kan kokas ihop till en eller ett par kokböcker som är lika självklara som de sedan blir gammalmodiga.

Essensen av vår tid uttrycks bl.a. i de drygt 300 kok- och matböcker som årligen ges ut i Sverige. Under flera hundra år tillbaka har vi kunnat följa recept, nya smaksättningar och tillagningar som konkretioner av sin tids ständigt förändrande ideal och värderingar, ja helt enkelt vår kulturs förändring. Därför till slut ett tips till alla som intresserar sig för samhällsförändringar: Ta en tur till boklådornas kokbokshyllor nästa gång du behöver inspiration till en kulturanalys!

Richard Tellström, Grythyttan

Yrsa Lindqvist: *Mat, måltid, minne. Hundra år av finlandssvensk matkultur*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2009. 247 s., ill. ISBN 978-951-583-186-6.

Att samla in folktraditioner och dokumentera folklig kultur blev angelägna uppgifter för Svenska litteratursällskapet i Finland, grundat 1885.

Yrsa Lindqvist ägnar särskilt intresse åt Vivi Peters, som fick SLS:s uppdrag att utföra etnografiska fältarbeten i svenskbygderna. Sällskapet beviljade också stipendier som gav studenter möjlighet att bedriva folkloristisk och dialektal insamling i svenskspråkiga trakter. Den etnografiska insamlingen blev mer planmässig då Folkkultursarkivet grundades 1937 som en egen enhet med uppgiften att undersöka den finlandssvenska folkkulturen med dokumentering inom tio ämnesgrupper.

Frågelistverksamheten med eget meddelarnät fokuserades 1965 på "Måltidsordningen". I svaren beskrivs självhushållningen vid sekelskiftet 1900 och senare förändringar. Frågelistan "Våra vardagsvanor" 1983 berör särskilt hushållet, mathållningen och förändrade rutiner. Temat återkommer 1998 i frågelistan "Vad har vi för mat idag?". De äldsta meddelarna beskriver ofta sina matvanor med utgångspunkt i barndomshemmet. Svar på dessa frågelistor avspeglar alltså förhållanden under hela 1900-talet. Problematisering av frågelistor har diskuterats på nordiska ämnesseminarier. (Se: *Frågelistan som källa och metod* 2005, red. Charlotte Hagström & Lena Marander-Eklund.) Det rika och omväxlande bildmaterialet ur SLS:s arkiv utgör en viktig del av framställningen.

I dokumentationen av årshögtider och fester lyfter Lindqvist fram formspråk och rekvisita med symbolisk betydelse: "Middagsbordet utgör ett slags minnenas kavalck där föremålen får en extra dimension av nostalgi och familjetradition" (s. 41). 1900-talets mathållning presenteras som "smakbitar ur arkivskafferiet". Självhushållningens kostmönster blir åskådliga genom fylliga citat om förrådshantering, hushållsbestyr och mathållning i de svenska kustbygderna vid början av 1900-talet. Med inlevelse skildras den ideella fosterländska rörelse som tog till sin uppgift att sprida kunskap och odlingslivet i bygderna.

Boken innehåller fem beskrivningar av mat och miljö hämtade ur frågelistsvar. I de tre första presenteras minnesbilder från landsbygd, skärgård och stad under 1900-talets första decennier. De båda andra ger samtidssvar från de sista åren av 1900-talet. De kvinnliga meddelarna ger husmorsperspektiv, planering och värdemönster. Den enda gemensamma vardagsmåltiden är kvällsmålet, det är söndagar och helger som ger tillfälle till social samvaro. Barnen deltar i förberedelserna med egna uppgifter vid dukning och i bordsskicket följer de givna regler. Tonen i frågelistsvaren tyder på att inläringen skett med trivsamma metoder, utan tillrättavisningar. Båda dessa meddelare framhåller med entusiasm sina egna hälsoaspekter och medvetna val.

Avsnittet "Mattraditionen som kulturarv" är Lindqvists sammanfattning av 1900-talets finlandssvenska matkultur, tecknad genom insamlat arkivmaterial. Tradition och kulturarv gör alltså framställningen till nutidens historiska grundval. Frågelistsvaren 1998 har siktet inriktat på förhållanden i den aktuella samtiden med dess koppling mellan privatliv och samhälle, individualitet och social tillhörighet. Måltider blir scenarier som kan tolkas direkt i samtiden, men skribenterna kan också rikta sin uppmärksamhet på

framtiden: Goda måltidsvanor är ett värdefullt kapital att skicka med barn ut i vuxenlivet. Konsumtion, sundhet, estetik m.m. är teman som passar in i den beskrivna nutiden. Med analytiska redskap kan de tolkas som målsättning för framtiden.

Det finns fler innehållsrika avsnitt. *Mat, måltid, minne* kan också studeras genom bildsamlingen eller med särskild inriktning på citaten. Min önskan är att Yrsa Lindqvist i en särskild studie bygger ut analysen med fler uppteckningar till frågelistan 1998. Det skulle vidga helhetsbilden. Det skulle också vara intressant att se 2000-talets första decennium i vidare måltidsspektrum.

Ingrid Nordström, Lund

Bo G. Jansson: *Fet-Mats. Den förstenade gruvdrängen i sakprosa och som inspirationskälla till dikt och konst från 1700-talet till idag*. Gidlunds förlag, Hedemora 2009. 320 s., ill. ISBN 978-91-7844-764-0.

En märkvärdig jordfästning ägde rum i Stora Kopparbergs kyrka i Falun den 21 december 1749. Det skedde under stora hedersbetygelser och föremålet för denna uppmärksamhet var en gruvdräng som dödats av ett ras i Falu gruva 70 år tidigare. Hans kropp hittades efter 40 år på gruvans botten för att därefter, enligt rekommendation av det höga Kungliga Bergskollegiet, som kuriositet visas upp som utställningsföremål under 30 års tid.

När det märkliga fyndet gjordes den 2 december 1719 fann man ett lik med benen avslagna men däremot visade varken ansiktet, händerna eller klädedräkten minsta spår av förstörelse. Vattnet i vilket kroppen låg var starkt vitriolhaltigt och detta fastslogs senare som förklaring till den dödes konservering.

Det var en annan gruvdräng, Måns Hansson, som kände igen och kunde identifiera den döde. Han kunde berätta att den förolyckade hette Matts Israelsson, och kallades "Feet Matts eller Stor Matts" p.g.a. sin storväxthet, och kom från Boda by i Svärdsjö socken nordost om Falun. Måns Hansson visste berätta att Fet-Mats i sin ungdom tagit tjänst hos bergsmannen Jonas Pehrsson på den förnämliga bergsmansgården Dikarbacken i Falun.

En annan person som kände igen den döde var Margareta Olsdotter, "Rö Olles dotter", på Norra kyrkbacken: En åldrande änka som kunde berätta att hon som ung varit förlovad med Matts Israelsson och att det lyst för dem i kyrkan strax innan han mystiskt försvann fjorton dagar före långfredagen 1677. Han skulle då, enligt Marga-

reta, tagit sig ned i det s.k. Mårdskinnsfallet – där han sedermera återfanns – för att "påsticka", som det hette när man tände den eld som var nödvändig för gruvbrytning vid denna tid. Han kom aldrig tillbaka berättade hon, förrän nu.

Den fantastiska historien om Fet-Mats väckte stor uppmärksamhet vida omkring och engagerade och förbryllade vetenskapliga kretsar och sällskap. Ett sådant var det s.k. Bokwettgillet vid Uppsala universitet som sammanträdde under åren 1719 till 1731. Medlemmar var några av Sveriges främsta vetenskapsmän. De behandlade de mest besynnerliga ämnen och problem. Fallet Fet-Mats var ett av de säregna problem som engagerade gillet medlemmar. Hans sensationellt välbevarade kropp sysselsatte gillet under sju sammanträden 1720–21. Var han människa eller var han ett mineral?

Margareta Olsdotters begäran att få äganderätten till hans lik och att kroppen omedelbart skulle begravas avslogs. Istället blev den utställningsföremål under ca 30 år tills den föll sönder och slutligen kunde begravas.

Vid 1700-talets slut var Fet-Mats färdigbehandlad ur naturvetenskaplig synpunkt. Under 1800-talet förvandlas han i stället till en kulturhistorisk företeelse och blir intressant som motiv för litterära, musikaliska och dramatiska framställningar. Denna fokusförändring speglar också den större kulturhistoriska rörelsen i Europa under 1700-talet från franskklassicism till romantik, menar litteraturvetaren Bo G. Jansson, vår kunnige guide på denna resa, och visar hur Fet-Mats-berättelsen har figurerat som inspirationskälla till dikt och konst, dramatik och opera under hela 1800-talet och även i vår tid. Jansson visar varför Fet-Mats blev ett framträdande litterärt och musikdramatiskt motiv framför allt i Tyskland. Ett grundläggande verk från det tidiga 1800-talet är E.T.A. Hoffmanns novell *Die Bergwerke zu Falun* från 1819. En annan milstolpe i Fet-Mats-genren är Fredrika Bremers roman *Dalarna* från 1845.

I en genomgång av tre dramatiska verk från tiden 1840–90 märks t.ex. Wagners operautkast *Die Bergwerke zu Falun*. Alfred Tennysons dikt *Tomorrow*, 1885, är också inspirerad av berättelsen. Senare tid kan exemplifieras av Ivar Lo-Johanssons novell *Fet-Mats*, 1968, och Martin Lindbergs skådespel med samma namn, 2004.

Avslutningsvis sammanfattar Jansson med att hävda att intresset fortsätter i våra dagar. När gruvstaden Falun upptogs på UNESCO:s världsarvslista visar han hur den fantastiska berättelsen om den gamle gruvdrängen Matts Israelsson åter kan användas inom kulturarvsturismen.

Göran Hedlund, Lund

Ingvar Svanberg: *Groddjur och kräldjur i svensk folklig tradition*. Dialogos, Stockholm 2009. 166 s., ill. ISBN 978-91-7504-214-5.

Det har flutit mycket vatten under broarna sedan Ingvar Svanberg i en strid ström började producera systematiskt disponerade böcker om människors förhållande till naturen och samspelet med djuren i närmiljö i äldre tid.

I *Groddjur och kräldjur i svensk folklig tradition* påpekar Svanberg: "Herptiler brukar man ibland lite oegentligt kalla dessa djur med en sammanfattande term."

I sin ungdom samlade han grod- och kräldjur och fick sig till livs folkliga föreställningar. Svanberg skriver: "Mitt amatörherpetologiska intresse har sedan det tidiga 1970-talet allt mer förskjutits mot ett etnoherpetologiskt, även om jag anser etiketteringen onödig och föredrar den mer övergripande ämnesbeteckningen etnobiologi."

Enligt Svanberg nämns ordet etnobiologi för första gången i Sverige omkring år 1990. Föga kunde folk på 1700- och 1800-talen föreställa sig att deras möten med naturen, berättelser och uppfattningar om djur och växter skulle bli ett interdisciplinärt ämne som i sig själv försörjer sina utövare.

"Dessa möten, berättelser och uppfattningar blev på många sätt viktiga för min senare karriär", skriver Svanberg och fortsätter: "Som etnolog har jag nämligen haft anledning att återknyta till detta mitt gamla intresse för människans relationer till kräl- och groddjur. Det har resulterat i en rad vetenskapliga uppsatser som publicerats i olika tidskrifter. I den här boken har jag bearbetat några av dessa uppsatser för att göra dem tillgängliga för en större publik."

"Etnobiologin strävar efter att förmedla ett emiskt perspektiv, det vill säga lite förenklat ett inifrånperspektiv", skriver Svanberg och fortsätter: "I korthet kan man hävda att etnobiologin definierar de biokulturella domäner som uppstår i samspelet mellan människan och andra organismer."

I sin ungdom lärde sig Svanberg att fånga murödlor med grässnara och skriver: "Det var för en etnolog en nästan svindlande känsla när jag sedan fann att samma teknik avbildas på Praxiteles Apollostaty Sauroktonus 'Ödledödaren', från 300-talet före vår tidräknings början."

Förmodligen skulle de flesta finna Apollostatyn intressant, utan att för den skull vara etnobiologer. Svanberg hade gjort läsaren en tjänst om han låtit avbilda *Apollo Sauroktonos* med ödlan krypande på en trädstam, skulpturen inkluderad i Praxiteles-utställningen på Louvren i Paris år 2007.

Äldre folkliga föreställningar om växterna, djuren och naturen är fyllda av magi, som befinner sig i glipan mellan fantasi och verklighet. De är lysande enskildheter som kräver stilistisk elegans för att återberättas. När Svanberg skriver om ormar ger han bitvis historierna stort utrymme och genast blir texten spännande.

Det ligger något i Svanbergs reflexion att industrisamhället gav oss ormskräck, då vi fjärmades från naturen. Han skriver att "avskyn för paddor och grodor kan möjligen härledas till ett övergångsstadium mellan traditionalism och modernitet...".

I övrigt är reflexioner sällsynta i boken. När Svanberg i mitten på 1980-talet tillbringade en vinter i södra Kina såg han levande geckoödlor uppbundna på träkors i staden Nanning. De arma djuren sprattlade med sina extremiteter. De skulle ätas som medicin mot mängder av åkommor, allt från hosta till njursjukdomar. Denna ögonblicksbild utan kommentar ger en orättvis bild av kinesisk folkmedicin.

I kapitlet om salamandrar (som Svanberg envisas med att kalla vattenödlor fast de är stjärtgroddjur) tappar han mycket av historiken kring dessa sägenomspunna djur och inskränker sig till berättelser om salamandern som klättrar upp i träd och kallas skrattaborre. Han kunde tillagt att den numera fridlysta, större salamandern vördades under antiken som eldens konung då Aristoteles skrev att djuret med sina kroppsvätskor kunde släcka eld.

Det har hävdats att folkliga föreställningar om naturen huvudsakligen kom från europeisk litteratur förmedlad via prästerna som stod folket nära. Glädjande nog hyllar Ingvar Svanberg nu böndernas naturiakttagelser och fantasiupplevelser.

Min invändning mot Svanbergs bok är att han alltför metodiskt staplar närbesläktade folkliga föreställningar på varandra, så att de till slut förlorar sin lyskraft. Folkliga föreställningar om växter och djur är som mest spännande i sina sammanhang, glimmande i gåtfulla landskap, fyllda av mytiska och magiska väsen.

Nils-Erik Landell, Årsta